

NAUŠNICE ZVJEZDOLIKOG TIPA
U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU
S POSEBNIM OBZIROM NA NOSIOCE SREBRNOG
NAKITA ČAĐAVICA

I.

Među nakitom ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se više primjeraka naušnica s ukrasom u obliku zvijezde. Publiciram ih prema lokalitetima, i to zemljopisnim redom kako slijedi:

Novi Banovci, »gradina« na Dunavu. Naušnica inv. br. 8058 (sl. 1a, 1b) sastoji se od lunule, koje je gornji rub razdijeljen u dva luka, spojena imitacijom filigranskih zrnaca; na lunulu se nastavlja zvijezda s pet krakova. Naušnica je ukrašena imitacijom filigranskih zrnaca u obliku trokuta različite veličine. Lunula završava prema gore zadebljanjima, što oponašaju jagode, a zvijezda ima po sredini ispupčenje. Na poleđeni je zvijezda udubljena, krakovi su joj izrađeni slabijom imitacijom filigrana. Reljefni su također završeci lunule. Inače je poleđina plosnata i glatka. Naušnica je rađena tehnikom lijevanja, i to u jednodijelnom kalupu, a ukras na poleđini postignut je utiskivanjem. Materijal je bronca, tanko prevučena srebrom. Gornji dio karičice nedostaje. Visina naušnice je 3,5 cm, širina 2,6 cm. Naušnicu je darovao K. Tomljenović 1894. g.¹

Novi Banovci, »gradina« na Dunavu. Naušnica inv. br. 8059 (sl. 2), gruba i veoma rustično rađena tehnikom lijevanja, čini se slabom imitacijom granulacije, i to s obje strane jednako (dvodijelni kalup). Na karičici sa strane i pri dnu nastavljaju se tri trokrake zvijezde. Materijal je bronca. Gornjeg dijela karičice nema. Visina naušnice je 2 cm, širina 2,9 cm. Naušnica je kupljena od K. Brennera 1903. g.

Surduk. Naušnica inv. br. 8069 (sl. 3), ista kao pod 8059, ali nešto plosnatija. Visina naušnice je 1,9 cm, širina 2,85 cm. Naušnicu je donio u muzej prof. V. Hoffiller 1913. g.

¹ Objelodanio ukratko Brunšmid, Vjesnik h. a. d. n. s. I, p. 178, fig. 148. Pored toga dvije naušnice od bronce su »S« nastavkom, fig. 147.

NAUŠNICE ZVJEZDOLIKOG TIPA
U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU
S POSEBNIM OBZIROM NA NOSIOCE SREBRNOG
NAKITA ČAĐAVICA

I.

Među nakitom ranosrednjovjekovne zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu nalazi se više primjeraka naušnica s ukrasom u obliku zvijezde. Publiciram ih prema lokalitetima, i to zemljopisnim redom kako slijedi:

Novi Banovci, »gradina« na Dunavu. Naušnica inv. br. 8058 (sl. 1a, 1b) sastoji se od lunule, koje je gornji rub razdijeljen u dva luka, spojena imitacijom filigranskih zrnaca; na lunulu se nastavlja zvijezda s pet krakova. Naušnica je ukrašena imitacijom filigranskih zrnaca u obliku trokuta različite veličine. Lunula završava prema gore zadebljanjima, što oponašaju jagode, a zvijezda ima po sredini ispupčenje. Na poleđeni je zvijezda udubljena, krakovi su joj izrađeni slabijom imitacijom filigrana. Reljefni su također završeci lunule. Inače je poleđina plosnata i glatka. Naušnica je rađena tehnikom lijevanja, i to u jednodijelnom kalupu, a ukras na poleđini postignut je utiskivanjem. Materijal je bronca, tanko prevučena srebrom. Gornji dio karičice nedostaje. Visina naušnice je 3,5 cm, širina 2,6 cm. Naušnicu je darovao K. Tomljenović 1894. g.¹

Novi Banovci, »gradina« na Dunavu. Naušnica inv. br. 8059 (sl. 2), gruba i veoma rustično rađena tehnikom lijevanja, čini se slabom imitacijom granulacije, i to s obje strane jednako (dvodijelni kalup). Na karičici sa strane i pri dnu nastavljaju se tri trokrake zvijezde. Materijal je bronca. Gornjeg dijela karičice nema. Visina naušnice je 2 cm, širina 2,9 cm. Naušnica je kupljena od K. Brennera 1903. g.

Surduk. Naušnica inv. br. 8069 (sl. 3), ista kao pod 8059, ali nešto plosnatija. Visina naušnice je 1,9 cm, širina 2,85 cm. Naušnicu je donio u muzej prof. V. Hoffiller 1913. g.

¹ Objelodanio ukratko Brunšmid, Vjesnik h. a. d. n. s. I, p. 178, fig. 148. Pored toga dvije naušnice od bronce sa »Sc nastavkom, fig. 147.

Sotin. Fragment naušnice inv. br. 8068 (sl. 4), slične onoj pod 8059, karičica je glatka s jednom zvijezdom pri dnu. Materijal je bronca. Naušnica je kupljena od N. Vlašića 1894. g.

Dalj - dunavski bajer. Naušnica inv. br. 8067 (sl. 5), jako oštećena, slična je onoj pod 8058, ali zvijezda je trokraka, a lunula ima sa strane trokutasti ukras poput krakova zvijezde. Rad je rustičniji, materijal je bronca. Visina naušnice je 2,75 cm. Naušnica je kupljena od J. Schmiedera 1910. g.

Dalj - planina. Naušnica inv. br. 8066 (sl. 6), kao pod 8058, ali s užom lunulom bez lukova. Jednostavnije je ukrašena, iako je dobro rađena. Visina naušnice je 2,4 cm, širina 2,45 cm. Naušnica je kupljena od H. Batora 1906. g.

Velika Gradusa, kod Bijednika (blizu Sunje). Naušnica inv. br. 8065 (sl. 7), kao pod 8058, rađena nešto slabije, s jednostavnijim ukrasom i glatkom poledinom. Visina naušnice je 2,6 cm, širina 2,5 cm. Naušnicu je darovao prof. Glaser.²

Zagreb - Kaptol, ispred katedrale. Naušnica inv. br. 8060 (sl. 8), sa za-debljanim donjim dijelom karičice, na koju se naslanja trokraka zvijezda ispupčena po sredini. Naušnica je ukrašena imitacijom granulacije; na poledini je plosnata i glatka, s udubljenjem po sredini zvijezde. Rađena je tehnikom lijevanja, i to u jednodijelnom kalupu. Materijal je bronca. Gornjeg dijela karičice nema. Visina naušnice je 2,6 cm, širina 1,95 cm. Naušnicu je darovao Gj. Kemfelja 1907. g.³

Prozor kod Otočca. Naušnica inv. br. 8064 (sl. 12), ista kao pod 8060, rađena nešto slabije i rustičnije, a karičica je svinuta. Visina naušnice je 2,9 cm, širina 1,6 cm. Naušnica je kupljena 1900. g.

Okolnosti, pod kojima je nađen ovdje obrađeni nakit takove su, da iz njih nije moguće fiksirati osim lokaliteta ništa određeno a obzirom na teren. Svi lokaliteti s dunavske obale poznati su već kao arheološki značajna nalazišta. Isto vrijedi i za Prozor u Lici. Velika Gradusa kod Sunje inače nije poznata ni istražena, a nov je i neistražen lokalitet Zagreb-Kaptol.

Kako se iz opisa obrađenih naušnica razabira, one su sve izrađene tehnikom lijevanja, i to ili u jednodijelnom kalupu ili u dvodijelnom; sve one zapravo oponašaju više ili manje uspješno nakit izrađen tiještenjem, a možda i iskucavanjem, te ukrašen bilo granulacijom bilo filigranom. Sami kalupi nisu dosad u našim krajevima nađeni, što otežava zoran prikaz tehničkog procesa proizvodnje lijevanog nakita kod nas.⁴ Kvalitet izrade publiciranih

² Nije bilo više moguće ustanoviti, o kojem se tu prof. Glaseru radi. On je naušnicu darovao u Petrinji svakako prije 1895., budući da ga spominje Brušmid, ib.

³ Zagreb-Kaptol, pred zagrebačkom katedralom nađeno je 1907. g. vjerojatno prilikom rušenja Bakačeve kule još nešto nakita od bronce. Za taj nakit vidi Dodatak.

⁴ Pored toga, što brojni lijevani slavenski nakit, nađen u našim krajevima, dokazuje, da je on bio tu i rađen, potvrđuje to n pomanjkanju još arheološki ne utvrđenih samih kalupa i zanimljiva naušnica, objavljena u Starohrvatskoj prosvjeti VII, 1, p. 44, fig. 229, iz Biskupije. Ona je, naime, primjerak neuspjelog lijevanja, te je kao takova bila nedovršena i odbačena. Zoran je dokaz domaće proizvodnje lijevanog nakita. - Opširno je prikazana tehnika proizvodnje lijevanog staroruskog nakita s primjerima različitih kalupa u knjizi Rybakov, Remeslo drevnei Rusi, pp. 245-278 (cf. kalupe fig. 58, 63, v. p. 274). Velike i masivne staroruske naušnice zvjezdolikog tipa ukrašene filigranom i granulacijom

naušnica je heterogen. Najbolje je izrađena naušnica 8058, koja je na poledini nešto ukrašena utiskivanjem, a slično su rađene naušnice 8065 i 8066, znatno je slabija naušnica 8067; naušnica 8060 je svakako bolja od 8064. Grube i veoma rustične izrade su naušnice 8059, 8069 i 8068.

Tipološki bi se sve te naušnice mogle diferencirati u tri varijante zvjezdolikog tipa, otprilike ovako: α) naušnice sa zvijezdom s pet krakova i s lunulom i jagodama; β) naušnice sa zvijezdom s tri kraka (bez jagoda i lunula, t. j. sa zadebljanjem na donjem dijelu karičice, koje možda potječe od lunule, ali ipak nije lunula); γ) naušnice sa tri zvijezde, svaka s po tri kraka (također bez lunula i jagoda). Postoje, međutim, još pojedine subvarijante, tako naušnica 8067 ima lunulu, ali zvijezdu s tri kraka i pored toga sa strane trokutasti ukras poput krakova zvijezde; naušnica 8066 ima pak užu lunulu bez lukova prema gore i t. d. Takve razlike zavise često i od tehničkih mogućnosti, od iskustva, spretnosti i estetskog shvaćanja onoga, koji je naušnicu lijevao, a možda i od želja onoga, koji je naušnicu naručio. Razlike, dakle, daju naslutiti drugog izrađivača, možda i drugu radionicu, ali nipošto ne moraju da znače odmah drugi utjecaj ili čak drugo podrijetlo naušnice. Treba, nostalgom, u vezi s ovdje nabačenim problemom, imati na umu, da lijevane naušnice bjelobrdske kulture, i to jednog glavnog tipa (na pr. one s grozdolikim privjeskom) pokazuju među sobom ipak razlike u pojedinostima obično više ili manje uspjele izrade, što, dakako, često opet zavisi od naprijed navedenih momenata s obzirom na izrađivača i eventualnog naručioca, a to nipošto ne znači, da se tu radi o nekoliko subtipova. Zato bi bilo metodički nepravilno stvarati na osnovu takvih razlika u pojedinostima jednog te istog tipa neke nove tipove. Pri tipologiji nakita arheološkog karaktera treba, naime, strogo paziti na to, da se razlikuje ono, što je bitno i što predstavlja tip, od onog, što nije osnovno pa može samo da bude varijanta. Prema tome ovdje imamo tip naušnice i tri varijante istog tipa.

Za svako dalje istraživanje tog nakita mora se uzeti u obzir komparativni materijal. Kao osnova može poslužiti Niederle, još uvijek glavni autoritet za slavensku arheologiju ranog srednjeg vijeka.⁵ Doduše, Niederle se nije – uza sve njegovo ogromno znanje, iskustvo i naučni aparat – baš kod zvjezdolikog tipa naušnice bavio lijevanim primjercima, već onima, koji su izrađeni tehnikom granulacije i filigrana; ti su, dakako, veoma važni, i bez njih se ne može uopće ni pristupiti rješavanju pitanja podrijetla, tvorca i nosioca tog nakita. Međutim, Niederle je uočio i, kako kaže, »grubu barsku imitaciju« naušnice tog tipa pa donosi kao primjer one s nalazišta Kalaja Dalmaces kod Skadra.⁶

Kod nas je na zvjezdoliki tip naušnice prvi upozorio Karaman, objelodanivši jednu lijevanu naušnicu naše varijante β) iz Biskupije (sl. 16) i dvije

izrađivale su se na pr. u XI. st. tehnikom lijevanja. One same kao i kalupi, koji su se sačuvali, svjedoče o virtuoornoj tehnici tih radionica. Cf. Rubcov, Istorija liteinogo proizvodstva I, p. 14, fig. 12 b.

⁵ Niederle, Příkladky, p. 130 sq. – Cf. Niederle, Pam. arch. XXXV, p. 342 sq.

⁶ Niederle, Příkladky, p. 131, fig. 64, 4. – Cf. Ippen, WMBH X, p. 17. – Nopcsa, WMBH XI, p. 86, XII, pp. 195, 203. – Za lokalitete Kruja i Komani u Albaniji cf. Werner, Reinecke-Festschrift, p. 158, n. 17.

zlatne naušnice, krasno radene pravom granulacijom na proboj (sl. 13a, 13b), iz nalaza zlatnog nakita iz Golubića, oboje kod Knina.⁷ Pored toga on ukazuje na jedini primjerak, koji daje naslutiti barem nešto o tehnici izradivanja nakita tiještenjem, a to je veći broj brončanih uzoraka »za tiještenje tankog lima i zlata, srebra ili bronce«, također iz Biskupije, a među njima »ima također komad, kojim su tiještili pločice za naušnice zvjezdolikog oblika«⁸ (sl. 17). Jednu zlatnu naušnicu nađenu u Solinu donekle zvjezdolikog tipa, radenu također na proboj, objelodanio je Bulić.⁹ Dvije srebrne naušnice zvjezdolikog tipa (sl. 14a, 14b, 15a, 15b) – radene možda kombiniranom tehnikom tiještenog srebra, rovašene žice, granuliranih zrnaca na sredini zvijezde i, čini se, lijevanih zrnaca na trokutastim krakovima zvijezde, koja je nepomična na karičici – publicirao je Fettich¹⁰ među ostalim srebrnim nakitom nađenim kod Čadavice u Podravini. Te se naušnice ističu naročito svojom kvalitetom izrade i ne zaostaju toliko za onim zlatnim iz Golubića, iako se među sobom razlikuju u pojedinostima oblika (tako na pr. zvijezda na čadavičkoj ima pet krakova, a zvijezda na golubičkoj tri veća i tri manja kraka; čadavička pak naušnica ima dvije jagode i t. d.). Nakit iz Golubića potječe nesumnjivo iz druge zlatarske radionice negoli je ona, u kojoj je izrađivan nakit kod Čadavice. Ovaj posljednji potječe, po Fettichu, iz radionica pontskih zlatara, a donijeli bi ga u Panonsku nizinu Kutriguri u vezi s Avarima bilo polovicom VI. st.,¹¹ bilo u VII. st.¹² To bi bilo vrijeme početaka kesteljske kulture u panonskom Podunavlju. Nakit iz Golubića teže je bilo kome napisati; Karaman ga stavlja u VII. st.¹³ a ja držim, da je, s obzirom na kvalitet i način izrade na proboj vjerojatno kasnoantiknog, bizantskog podrijetla, moguće izrađen u radionicama jednog od dalmatinskih gradova, koji su tada bili pod bizantskom vlašću. Isto vrijedi i za naušnicu iz Solina. Spomenuti brončani uzorak za tiještenje s biskupijskog groblja stilski je naprotiv mnogo bliži zvijezdi s naušnice čadavičkog nakita, iako ima tri kraka i drugačiji oblik središnjeg dijela zvijezde.¹⁴ Inače postoje u muzejima Jugoslavije, barem koliko je meni poznato, još samo dvije lijevane naušnice zvjezdolikog tipa,

⁷ Karaman, Rad JAZU 268, umj. r. 4, p. 22, n. 60. – Cf. Starohrv. prosvj. VII, 1, p. 43, br. 18. – Još jedan veoma značajan primjerak lijevane naušnice zvjezdolikog tipa nalazi se u Muzeju hrvatskih starina, koji nankoro namjerava objaviti kolega Gunjača. I ona potvrđuje moju tvrdnju iznesenu u bilježci⁴, u vezi s neuspjelo lijevanim primjerkom iz Biskupije. Istog je mišljenja i kolega Gunjača, kojemu zahvaljujem na ljubaznosti, da mi je pokazao i ovu neobjavlenu naušnicu.

⁸ T. zv. »Pressmodels. Karaman, ib., fig. 17, desno dolje, n. 55. – Mavrodinov, AH XXIX, fig. 27, 20. – Cf. Csallány (D.), A Kunszentmártoni avarkori őtvössir, pp. 33–36, tab. VIII, 20.

⁹ Bulić, Bulletino a. h. d. XXIX, p. 26, tab. II, fig. 2, 4. – Niederle, Přisp. o. c., p. 131, n. 4 ima pogrešan citat. Solinsku naušnicu datira Bulić (ib.) cca u VI. st. – S njome su arodne pojedine naušnice iz Muzeja hrv. starina i Buzeta. Cf. Karaman, Vjesnik a. h. d. LI, tab. XVIII, gore. – Mittheil. Centr. Comm. XXII, p. 46, fig. 2, 3.

¹⁰ Fettich, Vjesnik h. a. d. n. s. XXII–XXIII, p. 56, tab. III, 6, 7.

¹¹ Fettich, o. c., p. 60.

¹² Alföldi, ESA IX, p. 300.

¹³ Karaman, Rad ib.

¹⁴ Csallány, o. c., p. 55, datira te predmete u VII. st., kao i Alföldi, a Mavrodinov ih stavlja u IX. st. Cf. Mavrodinov, ib.

i to jedna od bronce, slučajno nađena na Dunavu, na lokalitetu Vinča-Karaula (naše varijante β)¹⁵ (sl. 18); nadalje jedna naušnica od bronce (naše varijante α), iskopana u nekropoli Ptuj-stari grad,¹⁶ ali ona nije još publicirana, a značajna je prvenstveno zato, što je sistematski iskopana s materijalom tipa bjelobrdske i ketlaške kulture X. i XI. st.^{16a} (sl. 19).

Na temelju meni poznate i pristupačne literature donosim ove analogije s inozemnih nalazišta redom kako slijede. Spomenute naušnice iz nekropole Kalaja Dalmaces u Albaniji predstavljaju osobitu varijantu naušnice zvjezdolikog tipa s trapezoidnim privjeskom na karičici, što se produžuje u zvijezdu s pet krakova. Ima ih s tog lokaliteta u većem broju, rađene su obično od brončanog lima,¹⁷ a katkad su i lijevane;¹⁸ Niederle ih stavlja u VIII. st.¹⁹

Niederle je upozorio prvi na naušnice zvjezdolikog tipa, što ih je publicirao Orsi.²⁰ Nađene su na Siciliji, ponajviše u Taormini (nalaze se u muzeju u Sirakuzi), i to nekoliko primjeraka, svi od zlata, krasno rađeni superiornom zlatarskom tehnikom granulacije i filigrana, gdjekad na proboj; po kvalitetu izrade sjećaju na one iz Golubića i Solina. Zvijezde su s tri kraka i s pet krakova. Orsi smatra, da je taj nakit rađen na Siciliji, premda misli, da je bizantskog podrijetla, odnosno još starijeg korijena.²¹ Kühn je nadalje objavio prekrasan zlatan nakit iz jednog langobardskog groba u Italiji, s naušnicom zvjezdolikog tipa; grob je precizno datiran novcem VII. st.^{21a} Orsi, a po njemu i Niederle, ukazuju u vezi s takvim nakitom na naušnice s nastavkom u obliku prošupljene košarice, nađene u langobardskoj nekropoli Castel Trosino iz VII. st. Po kvalitetu izrade one su srodne, ali privjesak nema izrazitih krakova zvijezde, iako je moguće, da je zvijezda, koja se sastoji od središnjeg kružnog dijela i krakova piramidalnog oblika, sastavljenih od granuliranih zrna, zastupana pokatkad i na tim prošupljenim košaricama.²² Nekropola Castel Trosino dala je po

¹⁵ Kovačević, Muzeji 3-4, p. 116 sq., tab. I, 1.

¹⁶ Korošec, Poročilo etc. 1946, p. 11.

^{16a} Ovaj rukopis bio je već dovršen, kad sam dobio uvid u konačni veliki izvještaj o iskapanju na ptujskom gradu: Korošec, Staroslovansko grobišće. Dela SAZU 1, (1950). Tamo je publicirana ta naušnica od bronce, naše varijante α , najslabija onaj iz Vel. Graduse, ali s očuvanom jednostavnom karičicom, koje redovito na našima manjkaju (cf. o. c., p. 192, fig. 82, grob 269). Korošec, o. c., p. 68. u. 109, spominje tri od naših zvjezdolikih naušnica, i to, uz ostale, jednu s lokaliteta Hrtkovci na Savi. Taj posljednji podatak nije točan, te mora da se potkrao kao slučajna pogreška u Korošćevim bilješkama, jer iz Hrtkovaca nema zvjezdolikih naušnica u Arheološkom muzeju u Zagrebu. - Ovom prilikom dužnost mi je napomenuti, da se jednako kao slučajna pogreška potkrao i podatak o naušnici s produženjem spiralno zavijene žice u obliku stošca (Korošec, o. c. p. 69, sq, fig. 10) s obzirom na takovu naušnicu iz Male Mitrovice u Srbiji, budući da i ta ne postoji u Arheološkom muzeju u Zagrebu.

¹⁷ Nopcsa, o. c. XII, p. 195, fig. 68.

¹⁸ Nopcsa, ib. fig. 69.

¹⁹ Niederle, Přísp. o. c., p. 131.

²⁰ Niederle, ib. - Orsi, Mélanges Schlumberger II, p. 396, fig. 67, 68. - Orsi, Byz. Ztschr. 19, p. 464, tab. II. 1, 3. - Orsi, Sicilia Bizantina I, p. 144, tab. XI, 1, 3, p. 158 sq, fig. 75.

²¹ Orsi, Byz. Ztschr. 19, p. 468.

^{21a} Kühn, Ipek 12, p. 180, tab. 60.

²² Orsi, Mél. Schlumb., fig. 68, 69. - Niederle, ib.

koju takvu zvjezdicu na nastavcima naušnica;²³ međutim, više takovih primjeraka nađeno je u nekropolama Reichenhall i Bergheim iz VII. st., koje se pripisuju vjerojatno Bajuvarima.²⁴ Tu se radi o jednoj posebnoj varijanti naušnice s nastavkom u obliku cvjetne rozete, koja en face izgleda poput zvijezde. Kako se tu radi samo o jednom donekle srodnom obliku, ne ulazim u pojedinosti tog nakita, kao što ne ulazim u pojedinosti ostalih zlatnih naušnica s košaricom s drugih nalazišta Panonske nizine,²⁵ a te zaslužuju specijalnu obradu. Naušnice s cvjetnom rozetom nađene su između ostalog 1949. u nekropoli na Bledu, a obradit će ih doskora Kastelic.²⁶

Za naše naušnice značajne su ove analogije iz Panonske nizine: Nalazište Pécs-Gyárvaros pokazuje jednu lijevanu naušnicu zvjezdolikog tipa s lunulom, i to naše varijante *a*)²⁷, zatim jednu oštećenu, a možda i dvije, čini se, tiještene²⁸ od srebra, slične naušnicama iz Čadavice, ali slabije rađene.²⁹ Alföldi tvrdi, da su ih Kutriguri i Slaveni upotrebljavali, ali one, po njemu, potječu iz pontsko-bizantskih radionica; on ih datira u VII. st., što potvrđuje bizantski novac, te ih dovodi stilski u vezu s fibulama oblika okrugle pločice (Scheibenfibel), koje su kasnoantiknog podrijetla.³⁰ – Nalazište Veszprém s dvije vjerojatno dobro lijevane naušnice; zvijezda ima pet krakova i sliči onima iz Čadavice također iz istog vremena.³¹ – Nalazište Cserkut. Dvije dobro lijevane naušnice, oštećene, veoma slične onima iz Čadavice. Popratna pločica analogna srebrnoj pločici iz Čadavice, nadalje dvije vjerojatno germanske fibule tipa »na stremen«, pa narukvice s proširenim završecima poput trublje i t. d. Datira se u početak VII. st.³² – Nalazište Diosvölgy-Esztergom. Dvije srebrne naušnice ukrašene filigranom (tehniku izrade nije moguće odrediti) naše varijante *a*), bolje izrađene od naušnice iz Pécs-Gyárvarosa.³³ Nađene su sa starijom gradišnom keramikom, čini se, na ženskom kosturu. Balogh datira taj nakit prema Alföldiju u VII. st. i pripisuje ga nekom bugarsko-turskom narodu u vezi sa Slavenima.³⁴ – Još je Hampel publicirao iz Mađarskog narodnog muzeja dva para zlatnih naušnica s trokrakom zvijezdom, koja je ukrašena granulacijom, s nepoznatog nalazišta.³⁵ Iz istog muzeja spominje Niederle još jedan sličan pri-

²³ Mengarelli, *Mon. ant.* XII, tab. X, 2, 4.

²⁴ Chlingensperg – Berg, *Gräberfeld Reichenhall*, tab. X, 48, 132, 199, XI, 60. – Franz i Mötefindt, *WPZ XI*, p. 133, fig. 1, 8.

²⁵ Cf. Hampel, *Alterthümer III*, tab. 166, 174. – Riegl, *Spätrom. Kunstind.* p. 152 sq., fig. 59, 60. – Alföldi, *Untergang II*, p. 40 sqq., tab. V.

²⁶ Kastelic, *Varstvo spomenikov II*, p. 57 sqq.

²⁷ Alföldi, *ESA IX*, tab. III, 8.

²⁸ Napominjem, da kod komparativnog nakita nije moguće redovito utvrditi materijal i tehniku izrade naušnica, ako to nije izričito u literaturi navedeno, jer po samoj reprodukciji često je teško odrediti sigurno, da li je naušnica rađena tehnikom dobrog lijevanja ili tiještenja, granulacije i t. d.

²⁹ Alföldi, *ESA IX*, tab. III, 16, možda i III, 14?

³⁰ Alföldi, *ESA IX*, pp. 294 sqq., 300. – Cf. Alföldi, *Untergang II*, p. 45 sqq.

³¹ Alföldi, *Untergang II*, p. 53, tab. 11, 7.

³² Marki-Poll, *AE XLVII*, p. 60, fig. 61, 1, 4, 8.

³³ Vidi bilješku ²⁷.

³⁴ Balogh, *AE s. III, V–VI*, p. 300 sq., tab. XCVI.

³⁵ Hampel, o. c. I, p. 373, fig. 999, II, p. 399, III, tab. 287, 2. – Cf. Venturi, *Storia d. arte ital.* II, fig. 58.

mjerak naušnice, koja, međutim, nema na okruglom nastavku krakove piramidalnog oblika od granuliranih zrna. On misli, da se zvjezdoliki nastavak razvio od takvog oblika nastavka.³⁶ S druge je strane zanimljiva analogija također i zlatni prsten s nalazišta Puszta Bakod sa šesterokrakom zvijezdom, koja je ukrašena tehnikom na pregratke; Riegl smatra, da je kasnoantikne provenijencije.³⁷ To bi bio komparativni materijal s teritorija Mađarske.³⁸

Značajan je također nakit iz Rumunjske, a to su naročito prilozi iz jednog groba ranosrednjovjekovne nekropole Maros-Gambas (Gâmbas) u Erdelju,³⁹ koji se sastoje od naušnica i fibula (sl. 20). Naušnice su sve od slitine (potin), jedna naše varijante α), druga vrlo oštećena, obje su slične onima iz Čadavice; nađene su još dvije manje naušnice naše varijante β). Zanimljive su fibule tipa »na stremen« (Bügefibel), nožica im završava antropomorfnim prikazom, a ukrašene su s obiju strana ptičjim glavama. O tim specifičnim fibulama bit će kasnije riječ. – T. zv. blago Negrescu vjerojatno s nalazišta Cosovenii-de-Jos⁴⁰ (kod Craiove) (sl. 21), sastoji se od dvije veće srebrne naušnice s pozlatom, također slične onima iz Čadavice, ali kićenije i vrlo dobro rađene tehnikom tiještenja, granulacije i rovašene žice, a tipološki pripadaju našoj varijanti α); kod jedne od njih je donji lunulasti dio karičice ukrašen cik-cak motivom i granuliranim trokutićima, a također su ukrašene obje jagode. Gotovo sve su više ili manje oštećene. Našlo se još nekoliko fragmenata takvih, ali manjih naušnica, zatim masivna ogrlica od srebra slična onoj iz Čadavice.⁴¹ Značajna je velika fibula na stremen od srebra s pozlatom, tipološki identična s fibulama Maros-Gambas, ali je ova kuditkamo bolje rađena, veća i bogatija. Oba nalaza iz Rumunjske mogu se datirati u VII. st.; doduše, nalaz Cosovenii-de-Jos pripisuje Berciu Germanima, vjerojatno zbog ornamenta fibule s antropomorfnom nožicom, čiji ukras slični t. zv. II. stilu Salinovu.⁴² Nestor je, međutim, oprezniji u pripisivanju etničkoj pripadnosti nosilaca obiju nalaza, ali ih odlučno datira u VII. st., upozoravajući i na tu značajnu okolnost, da je ukras obiju ogrlica Cosovenii-de-Jos i Čadavice vrlo srodan ukrasu narukvica s proširenim završecima poput trublje, koje su datirane novcem bizantskog cara Foke iz početka VII. st.⁴³ (iako je Hampel u svoje vrijeme baš te narukvice stavljao u svoju III. grupu). – Ovamo bi se također mogle uvrstiti dvije srebrne donekle zvjezdolike naušnice s utvrde Sadovec u bugarskom Podunavlju; tu Bizantsku utvrdu (koju je iskapao Bersu) pripisuje Velkov Gotima, koji su, vjerojatno, bili u službi Bizanta;⁴⁴ utvrda je spaljena koncem VI. st. Trebalo

³⁶ Niederle, Přísp. o. c., pp. 130, 131, n. 2. – Cf. Hampel, o. c. I, p. 373, III, tab. 259, 12.

³⁷ Riegl, o. c., p. 385, fig. 112.

³⁸ Ostale mi analogije iz Mađarske nisu pristupačne, cf. Werner, o. c., p. 157, n. 11, nalazišta: Tiszaderzs, Balatonberény, Tiszabura; p. 158, n. 16, nalazišta: Diás i Dunaszeksző.

³⁹ Nestor i Plopsor, Germania 22, p. 37, n. 8, fig. 2.

⁴⁰ Nestor i Plopsor, o. c., p. 33 sq.

⁴¹ Nestor i Plopsor, o. c., p. 35, tab. II, 6. – Cf. Fettich, o. c., p. 56, tab. 5.

⁴² Berciu, Arheol. preist. a Oltenei, p. 231 sq., fig. 288. – Cf. Salin, Altgerman. Tierornamentik, p. 43 sqq.

⁴³ Nestor i Plopsor, o. c., p. 40 sq.

⁴⁴ Velkov, Germania 19, 2, tab. 17, 2, 6. – Bersu, Antiquity (1938), p. 32 sq. – Werner, Fornvännen 44, pp. 267, 280.

bi ipak provjeriti, da li se tu pouzdano radi samo o Gotima, a ne možda i o kojem drugom narodu.

S teritorija Čehoslovačke raspoložem komparativnim materijalom s nekoliko značajnih lokaliteta, koji su važni za panonske nalaze. Lokalitet Zemiansky Vrbovok (kod Krupine) u Slovačkoj predstavlja ostavu bizantskog srebrnog blaga. Među nađenim nakitom ističe se naušnica s privjeskom sličnim čadavičkim, ali bez trokutastih krakova (možda su otkinuti?), te narukvica s proširenim završecima u obliku trublje i t. d. Nalaz je datiran bizantskim novcem VII. st.⁴⁵ – Iz velike nekropole kesteljskog obilježja Děvínská Nová Ves, koja je smještena blizu ušća Morave u Dunav, objelodanio je Eisner zasad jednu brončanu naušnicu, vjerojatno lijevanu, sa zvijezdom s tri kraka, naše varijante β).⁴⁶ Veoma je slična zagrebačkoj, ali je bolje izrađena od ove i pokazuje na karičici dva zadebljanja, što po svoj prilici imitiraju jagode. Važno je istaći, da je to nalazište sistematski iskapano, pa omogućuje još sigurnije vremensko determiniranje, nego što je to redovno moguće s isključivo tipološkim komparacijama. Eisner je tu nekropolu obilježio kao avarsko-slavensku, te prema definitivnu obradu čitavog materijala. Za tu naušnicu on tvrdi da je bizantskog podrijetla,⁴⁷ a Kraszkowská kaže, da ona predstavlja osobitost među nakitom starijeg gradišnog perioda.⁴⁸ – Iz Moravske imamo također analogija među srebrnim i brončanim naušnicama iz Rybešovic, koje se sastoje iz lunule i dviju jagoda, a pojedine imaju nastavak s trokrakom zvijezdom; tipološki dakle pripadaju približno našoj varijanti a). Uzmemo li u obzir Wernerovo mišljenje, tada bi se te naušnice razvile od jednostavnih bizantskih, kao što su na pr. one iz Sadoveca preko naušnica Cosovenii-de-Jos, Maros Gambas, Čadavica i srodnih oblika s panonskih nalazišta.⁴⁹ Rybešovičke naušnice dobro su rađene i ukrašene filigranom. Prvi je na njih ukazao Schráníl, koji ističe da one dokazuju kulturnu vezu Moravske s Bizantom.⁵⁰ Svakako su one nešto mlađe od naušnice iz Děvínske Nove Vesi, ne samo po lunuli, koja podsjeća donekle na naušnice ketlaškog kruga, nego i po ostalom popratnom materijalu, kako ga je objavio Červinka, a koji bi pripadao u srednji gradišni period.⁵¹ Poulik stavlja rybešovičke naušnice približno u drugu polovicu IX. st., i to s obzirom na ostale naušnice osnovnog grozdolikog tipa u Moravskoj.⁵² Međutim, Eisner je sklon tome, da rybešovičke naušnice stavi čak u X. st., a to je vrijeme početka bjelobrdске kulture u vezi s analognim naušnicama lunulastog oblika, nađenim među drugim nakitom u poznatoj ostavi blaga u Tokaju, koje se obično datira prema popratnom bizantskom novcu sredine X. st.⁵³ To Eisnerovo stajalište potvrđuje, uostalom, i jedna dosad neobjav-

⁴⁵ Eisner, Slovenské dejiny I, p. 128, tab. XXXIX, a.

⁴⁶ Eisner, o. c., tab. XII, 18. – Cf. Červinka, Slov. na Morave, fig. 69, I.

⁴⁷ Eisner, o. c. p. 128.

⁴⁸ Kraszkowská, Slavia Antiqua I, p. 538.

⁴⁹ Werner, Rein. Festschr. o. c., p. 157.

⁵⁰ Schráníl, Vorges. B. M., p. 300, tab. LXVIII, 16.

⁵¹ Červinka, o. c., tab. X.

⁵² Poulik, Staroslov. Morava, p. 43. – Werner, Rein. Festschr. o. c., p. 157 sq., datira rybešovičke naušnice već od VIII. st. dalje.

⁵³ Eisner, ČNM CXVI, p. 17. – Cf. Schráníl, ib.

ljena srebrna naušnica grozdolikog tipa tokajske varijante, koju je iskopao 1907. g. Hoffiller u nekropoli Bijelo Brdo ul. Venecija (grob 225), datiranoj novcem Arpadovića XI. st.⁵⁴ Takove se naušnice nalaze i u t. zv. XIII. grupi nakita po Jakimowiczu na području volinjsko-kijevskom; Jakimowicz datira taj nakit u XI. st. i čak u početak XII. st., a u njemu je zastupana i naušnica polumjesečastog oblika s grozdolikim privjeskom, srodna naušnicama iz Rybešovica.⁵⁵ – U Moravskoj naišao je na nalazištu Staré Město nedavno Hrubý u grobovima datiranim od konca IX. st. do polovice X. st. među bogatim nakitom na jednu osebujnu pozlaćenu naušnicu (grob 33), ukrašenu zvijezdom, sastavljenu od tri ispupčenja, na koju se s donje strane nastavlja jagoda. Ovo je groblje značajno za vrijeme Velikomoravske države.^{55a}

Na teritoriju Poljske su naušnice zvjezdolikog tipa veoma rijetke. Jakimowicz donosi kao primjer neobičnu srebrnu naušnicu ukrašenu filigranom s relativno velikom zvijezdom na tri kraka, ali ta je smještena ponekad između dvije jagode na donjem dijelu karičice. Nalazište je Droltowice u Šleskoj.⁵⁶ Jakimowicz je ubraja u svoju t. zv. I. grupu nakita, u kojoj je zastupljen različit novac (na pr. bizantski X. i XI. st., njemački X. st., skandinavski, anglosaksonski, poljski, češki, mađarski i t. d.), a ona obuhvata Poljsku i sjeverozapadne Slavene. Potanja klasifikacija samih primjerala nakita u okviru te grupe nije, međutim, izvršena.⁵⁷ Kostrzewski donosi istu takovu naušnicu s nalazišta Psary, ali je pobliže ne determinira; po njemu, ona pripada vjerojatno nakitu domaće, t. j. staropoljske izrade.⁵⁸

Mnogo su češće zastupane zvjezdolike naušnice u arheološkom materijalu Rusije. Na osnovu meni pristupačnih podataka, koji sigurno nisu dovoljni, da se stvori konačan pregled nad tim bogatim kulturnim inventarom nakita ranog srednjeg vijeka i zbog nepristupačnosti specijalne literature ograničit ću se na to, da spomenem analogije poznatog ukrajinskog nalazišta Pastyrskoje gorodište u oblasti Kijeva, koje je najranije, i pored toga kasnije brojne naušnice iz doba Kijevske Rusije. Isprva ću upozoriti na ove posljednje, a zatim na one nalazišta Pastyrskoje. – Naušnice iz Kijevske Rusije obično su velike i bogato ukrašene tehnikom filigrana i granulacije; često se nailazi na imitaciju tih srodnih tehnika ukrašavanja lijevanim tehničkim

⁵⁴ Brunšmid, Vjesnik h. a. d. n., s. VII, p. 34, fig. 1.

⁵⁵ Jakimowicz, Wiadom. archeol. XII, p. 121, tab. XXIII, 3, 1. – Cf. Eisner, ib.

^{55a} Hrubý, Archeol. rozhl. I, p. 35, fig. 12. – U isto vrijeme ide i jedna naušnica naše varijante a) iz jednog grobnog humka (sa spaljivanjem bez žare) nalazišta Král'ovský Chl'mec u Slovačkoj; pored toga nađena je u grobu broj 125 nekropole nalazišta Prša; također u Slovačkoj, još jedna takova naušnica, koju se ovdje međutim datira već u VII. st. Cf. Archeol. rozhl. II, pp. 74, 166 sq., fig. 53, 113.

⁵⁶ Jakimowicz, o. c., p. 133, tab. XIV, 20. – Srodne oblike naušnica sadržavaju i ostave od sječenog srebra u Šleskoj XI. st. Cf. Seger, Altschlesien 3, 1, p. 69, fig. 21, 22, 24.

⁵⁷ Jakimowicz, o. c., p. 114 sq.

⁵⁸ Kostrzewski, Kultura prapolska, p. 179, fig. 98, 1. Ova je naušnica, čini se, gotovo identična s onom iz Droltowica, pa nije isključeno, da se tu možda radi o slučajnoj tiskarskoj pogrešci pri označivanju lokaliteta. – I Polapski Slaveni poznavali su takove naušnice. Cf. Karbe, PZ XVI, p. 78, tab. VI. – Također se kod Slavena u Pomorju nailazi gdjekad na sličan nakit zastupan na pr. u Museum-u für Völkerkunde u Berlinu. Cf. Lega, Roczniki tow. nauk. w Toruniu 35, p. 309, tab. XXXVIII, 2.

postupkom, što nam dokazuju arheološki ustanovljeni kalupi.⁵⁹ Iskonski te su naušnice bile nesumnjivo radene tiještenjem ili iskucavanjem i ukrašene pravim filigranom i granulacijom. Sva je prilika, da one nastaju tradicijom zlatarskih radionica na Pontu – čuvenih po kvalitetu izrade često kićenog nakita, što ima svoj korijen još u jonskom zlatarstvu –, premda ovdje nemam pri ruci prema raspoloživim podacima iz literature za to arheološki dokaz na konkretnom primjerku zvjezdolikog tipa.⁶⁰ Međutim, kasnije su u Kijevskoj Rusiji izrađivane po svoj prilici zbog velike potražnje, takove naušnice i u lijevanoj tehnici, ali toliko kvalitetne izrade, da one virtuozno oponašaju pravi filigran i granulaciju.⁶¹ Rybakov donosi kao zoran primjer sam grad Kijev od X. do XIII. st. s većim brojem uglavnom dvodijelnih kalupa te naglašava, da su samo dvorski zlatari imali vremena izrađivati naušnice u pravom filigranu i granulaciji, a već i u okolici Kijeva, pa i vani u pokrajini, primjenjivan je brži i jeftiniji postupak lijevanja za širu potrošnju.⁶² Staroruske naušnice zvjezdolikog tipa raširene su ne samo na jugu, nego dobrim dijelom i po centralnoj Rusiji. Poznatija su nalazišta: Kijev-crkva Desjatinaja, Kijev-usadba Ljeskova, Terihov, Vladimir, Staraja Rjazan, Bolgar, Kamenij brod i t. d., prema Kondakovu, Tolstoju i Guščinu.⁶³ Tipološki se taj nakit može svesti na više varijanata. Tako je na pr. kod nekih naušnica zvijezda manja sa šest krakova (Kijev-usadba Ljeskova), ili s pet krakova i s lunulom (Bolgar). Nadalje ima veći broj tipičnih takvih naušnica (one su obično lijevane) neobično velikih dimenzija s upadljivom bogato ukrašenom zvijezdom dugih krakova, i to u više subvarijanata, sa pet, šest, a gdjekad i više krakova; nadalje s lunulom ili bez nje (to su ostala spomenuta nalazišta). Guščin govori o nekoliko varijanata takovih naušnica iz Kijeva, ali su one u centralnoj Rusiji tipološki jednostavnije.⁶⁴ Međutim, Guščin nije dao razvojne oblike naušnica od starijih bizantskih i pontskih primjeraka dalje, kao ni detaljnije datiranje pojedinih staroruskih naušnica u okviru X. do XIII. st. Za nas je ovdje značajna činjenica, da taj nakit sigurno potječe, zbog više očiglednih tipoloških i tehničkih raznolikosti, iz drugih radionica negoli su one, iz kojih potječe ovdje publicirani nakit, nađen na teritoriju Jugoslavije.

⁵⁹ Guščin, *Pamiatniki hudožest. remesla drevnei Rusi*, p. 26, fig. 2. – Rybakov, o. c., p. 274, fig. 58, 63.

⁶⁰ Guščin, o. c., p. 35, n. 1 (Kijev-Crkva Desjatinaja, naušnice od zlata su, čini se, takav primjer, ali taj podatak nije posve pouzdan). – Zahn je objavio jedan par zlatnih naušnica, svaka s po dva zvjezdolika privjeska; on smatra taj nakit kasnoantiknim i datira ga u IV. st., a potječe po svoj prilici s Ponta. Cf. Zahn, *Sammlung Schiller*, p. 39, tab. 58, 73a–b.

⁶¹ Vidi bilješku 4.

⁶² Rybakov, o. c., pp. 260, 274 sq., 339.

⁶³ Tolstoi i Kondakov, *Ruskija drevnosti* 5, p. 98, fig. 134 (Bolgar); p. 115, fig. 171 (Terihov). – Kondakov, *Ruskije kladi* I, tab. XIV, 7 (iz zbirke Balašov); tab. XV, 6, 17 (Kijev-usadba Ljeskova). – Guščin, o. c., tab. XIV, 11, 13 (Terihov); tab. XVI, 9, 10, XXXI, 1–4 (Vladimir); tab. XXVIII, 1, 3 (Staraja Rjazan); p. 62, fig. 17 (Kamenij Brod) i t. d.

⁶⁴ Guščin, o. c., p. 35 sq. – Tolstoi i Kondakov, o. c., p. 139, spominju još t. zv. polovecki tip naušnice s ispunčenjima sličnim krakovima zvijezde, ali to je ipak nešto drugo od zvjezdolikog tipa.

Za komparaciju s našim materijalom važnije su od tih staroruskih naušnica naprijed spomenute naušnice s nalazišta Pastyrskoje gorodište (sl. 22), i to zapravo s tamošnje nekropole. Napominjem ponovo, da mi nažalost glavna stručna literatura o tom važnom ukrajinskom nalazištu nije pristupačna, pa se ravnaj prema podacima Wernerove rasprave o slavenskim fibulama na stremen,⁶⁵ premda ona ne sadržava sve pojedinosti, koje bi bile potrebne za detaljnu komparativnu analizu tih zvjezdolikih naušnica. One su nesumnjivo tipološki i po tehnici izrade kudikamo bliže naušnicama podunavskih nalazišta nego onima maločas spomenutim kićenim staroruskim naušnicama, s kojima imaju, čini se, tek zajedničku osnovnu tipološku značajku zvjezdolikog oblika privjeska, ali zato cijeli niz razlika u pojedinostima izrade, veličine i dr. Kako nije moguće imati pregled nad čitavom specijalnom ruskom literaturom, pa ni dovoljan uvid u druga nalazišta, koja bi mogla služiti za komparaciju i povezivanje naušnica nekropole Pastyrskog gorodišta s onim Kijevske Rusije, to moram ovdje to pitanje ostaviti otvorenim, premda se može pretpostaviti, da su velike staroruske naušnice nastale na osnovu stare pontske tradicije, ojačane bizantskim utjecajem; naročiti svoj oblik dobivaju tek u rukama kijevskih zlatara. Više je zasad teško nagađati.

Werner ističe, da Pastyrskoje gorodište, t. j. njegova nekropola, nije sistematski istraživana, ali da sadržava najvažnije oblike nakita Ukrajine iz VII. st.⁶⁶ Zvjezdolike naušnice zastupljene su ovdje u većem broju varijantata nego kod onih s naših nalazišta, uz druge subvarijante. Naušnice su rađene od srebra i čini se, da su barem jednim dijelom lijevane.⁶⁷ Najrodnije su s naušnicama gotovo sviju spomenutih podunavskih nalazišta. Pored tih naušnica treba upozoriti na osobite srebrne narukvice s proširenim završecima poput trublje, koje su također veoma značajne za VII. st. Naročito su tipične brojne fibule na stremen, kojima nožica završava s antropomorfnim prikazom sličnim obrazini čovjeka; često su zastupane i nožice sa završetkom u obliku stilizirane životinjske glave. Fibule su u različitim tipološkim varijantama izrađene, ali išlo bi predaleko upuštati se u pojedinosti. Postoje mnoge varijante i kombinacije antropomorfnih prikaza na nožici sa životinjskim (ptičjim i konjskim) glavama sa strane fibule kao i bez njih, pa derivati antropomorfnih i zoomorfnih završetaka nožica tih fibula na stremen. Werner je dao pedantno izrađeni katalog tih fibula i veoma preciznu interpretaciju tog materijala; njegovi zaključci o tom specifičnom nakitu predstavljaju obrat u arheologiji velike seobe naroda uopće. O tim Wernerovim zaključcima bit će kasnije govora.

Prema dosad iznesenom materijalu nakita može se, prije svega, ustanoviti, da su naušnice zvjezdolikog tipa, na osnovi tipoloških značajki i tehničkih pojedinosti izrade, izrađivane u različitim zlatarskim i srebrnarskim radionicama. Približno ih možemo svesti na ove skupine:

⁶⁵ Werner, Rein. Festschr. o. c., p. 158 sqq. (dalje citiram samo ovu Wernerovu radnju). Cf. glavnu literaturu: Khanenko, Drevnosti Prydnjepravia 4, nije mi pristupačno. — Izvještija Imp. Arh. Kom. 35, p. 83, fig. 36 (ovdje su podaci vrlo oskudni, jer glavni materijal sadržava citirano djelo Khanenkovo).

⁶⁶ Werner, o. c. pp. 159, 165.

⁶⁷ Werner, o. c., tab. XXXIII.

1. *Radionice naušnica mediteransko-bizantskog obilježja*, kojima pripisujem zlatne naušnice iz Golubića i Solina uz nekoliko naušnica nešto drugačijeg oblika, ali po stilu srodnih s meni nepoznatih lokaliteta iz Muzeja hrvatskih starina.⁶⁸ Njima su srodne i dvije naušnice nađene u Buzetu uz druge dvije bjelobrdske grozdolikog tipa.⁶⁹ Naušnice iz Golubića su stilski i tehnički bliske onima sa Sicilije. Taj nakit pripada približno u VII. st., premda nije isključeno, da su pojedini primjerci u upotrebi i kasnije, možda u nešto slabijoj izradi (Buzet). Među spomenutim nakitom tih radionica sve su rađene na proboj, a međusobno ih povezuje više stilskih značajki, iako moram istaknuti, da su samo dvije naušnice iz Golubića strogo zvjezdolikog tipa.

2. *Radionice naušnica s područja panonskog Podunavlja*. Iz tih radionica potječu sve ovdje publicirane naušnice kao i one biskupijske, nadalje Ptujstari grad, Vinča-Karaula, Pécs-Gyárváros, Děvinská Nová Ves, a možda i Maros Gambas. Te su naušnice lijevane obično od bronce, gdjekad od slitine potin, te znaju biti posrebrene, ali su rijetko od slabog srebra. Nadalje pripadaju ovamo naušnice iz Čadavice, Cosovenii-de-Josa, Pécs-Gyárvárosa, Veszpréma, Cserkuta i Diosvölgy-Esztergoma, koje su kvalitetnije izrade od naprijed spomenutih; rađene su tehnikom tiještenja, a možda i iskucavanja s ukrasom granulacije i rovašene žice, te ponekad lijevanja, i to bilo da su salivene čitave, bilo da su samo neki dijelovi dobro lijevani, tako da imitiraju granulaciju. Obično su od srebra, jedino su naušnice iz Cosovenii-de-Josa pozlaćene, a još su bolje rađene od onih iz Čadavice. Mađarski arheolozi tvrde, da naušnice s tih nalazišta vuku svoje podrijetlo iz pontskih radionica, što je vrlo vjerojatno s obzirom na brojne zvjezdolike naušnice iz nekropole Pastyrskoje. Treba istaknuti i to, da nakit gotovo sviju tih nalazišta ide približno u isto vrijeme, a to je općenito vremenski okvir trajanja kestelske kulture, premda ovdje publicirane naušnice mogu biti i kasnije, što dokazuje ptujski primjerak. Naušnice nekropole Pastyrskoje datiraju se u VII. st.

3. *Radionice staroruskih zlatnih i srebrnih naušnica s glavnim središtem u Kijevu* rasprostranjene su i dalje po centralnoj Rusiji, a datiraju se približno od X. do XIII. st. Načelno će one po svoj prilici ipak potjecati od pontske zlatarske tradicije, iako se razlikuju od naušnica nekoliko stoljeća starije nekropole Pastyrskoje.

Naušnice iz Rybeševica u Moravskoj teško bi se mogle pripisati jednoj određenoj skupini radionica, a to vrijedi i za pojedinačne nalaze zvjezdolikih naušnica sjeverozapadnih Slavena. Sva je prilika, da su one uvezene iz Bizanta, premda to nije apsolutno dokazano, a to vrijedi i za nakit slovačkog nalazišta Zemiansky Vrbovok, ma da nije moguće zasad pobliže ukazati na smještaj radionica i na smjer trgovačkog puta, kojim su došle, kako je to za Poljsku učinio Jakimowicz.

⁶⁸ Karaman, Vjesnik, ib.

⁶⁹ Mittheil. Centr. Comm., ib.

II.

Prije nego što prijedem na dalju interpretaciju ovdje iznesenog materijala, potrebno je upozoriti na novu veoma važnu Wernerovu tezu o t. zv. fibulama na stremen, koje taj arheolog datira u VII. st. i tvrdi, da su tvorci i nosioci tog nakita bili Slaveni. Ne mislim dati ovdje baš rekapitulaciju Wernerova izlaganja, koje je vanredno dokumentirano, a raspolaže s opsežnim materijalom iz jugoistočne i istočne Evrope. Dosad su, naime, arheolozi bili redovno na tom stajalištu, da su sve fibule tipa »na stremen« iz vremena velike seobe naroda specifično germanski nakit, koji je nastao na Pontu, a Germani su ga prenijeli u Evropu. Werner je tu tezu ponešto modificirao i dokazao, da su one fibule na stremen s antropomorfnim završetkom nožice, kao i niz fibula na stremen sa zoomorfnim završetkom nožice zapravo slavenski nakit, koji pokazuje doduše tipološke i stilske srodnosti s gotskim pontskim fibulama na stremen, ali se slavenske fibule tog tipa pojavljuju obično pojedinačno, a germanske redovno u parovima, što je po Werneru značajna etnografska razlika ženske nošnje.⁷⁰ Slavenske fibule na stremen nisu ukrašene ulaganjem crvenog poludragog kamena i stakla, što je, kao izrazita pontska tradicija, utvrđeno na mnogim germanskim fibulama na stremen pa i na drugim kopčama. Pastyrskoje ima naročito mnogo varijanata takovih slavenskih fibula na stremen, a primjerci nađeni u Panonskoj nizini pripadaju u vrijeme kesteljske kulture, premda baš ove fibule nisu zastupljene u avarskim grobovima.⁷¹ Za fibule iz nekropole Pastyrskoje donosi Werner još i podatke s drugih srodnih nalazišta iz Ukrajine VII. st., u kojima je uočljiv jak utjecaj bizantskog carstva iz vremena Justinijana do Heraklija preko bizantskih posjeda na obali Crnog mora i na donjem Dunavu, i to naročito upotrebom srebrnih posuda i nakita; važna su nalazišta blaga: Martinovka, Sjenkov, Hacki, Malaja Perešćepina i t. d.⁷² Kulturno područje u Pridnjevrovlju obilježeno materijalom tih nalazišta blaga i nekropolom Pastyrskoje ne može biti ostavština turskih naroda, već se mora pripisati onim Slavenima, čiji su potomci u IX. st. stvorili kijevsku državu. Werner navodi na kraju svoje rasprave i važnije elemente nošnje tih Slavena, koji su donekle bili pod bizantskim i gotskim kulturnim utjecajem na Pontu. Za žensku su nošnju značajne naušnice zvjezdolikog tipa, narukvice sa proširenim završecima poput trublje i osobito naprijed spomenute pojedinačne fibule na stremen; muškarci su nosili garniture srebrnih i brončanih kopča i jezičaca na pojasu uz uske hlače, a imali su dugu kosu, što im je padala na ramena.⁷³ Pojava antropomorfne obrazine kao ukras na završecima nožice fibula, međutim, nije još funkcionalno objašnjena, dok je takav zoomorfnii ukras ostatak jake tradicije Skita i Sarmata na Pontu. Pripominjem, da je s teritorija Jugoslavije kod Wenera zastupljeno nekoliko fibula s antropomorfnim završetkom nožice, i to naj-

⁷⁰ Werner, o. c., pp. 162, 165.

⁷¹ Werner, o. c., pp. 162, 166 sq.

⁷² Werner, o. c., p. 168 sqq. - Pósta, Rég. tanulm. az orozsföldön etc. II, p. 554 sqq., fig. 312.

⁷³ Werner, ib.

veća iz Kladova (Umetnički muzej, Beograd), jedna srednje veličine iz Bijele Crkve u Banatu (zbirka Böhm) i druga negdje iz sjeverne Srbije (Arheološki muzej, Zagreb), te jedna mala iz Novih Banovaca na Dunavu (Arheološki muzej, Zagreb); ova posljednja identična je s jednom fibulom nalazišta Pastyrskoje.⁷⁴ Naturhistorisches Museum u Beču posjeduje još jednu fibulu od bronce (dužine 7,8 cm, širine 4,7 cm, inv. br. 70128) gotovo identičnu fibuli iz Bijele Crkve. I ona potječe iz Banata, i to nađena je g. 1931. u pijesku blizu ušća Karaša u Dunav između Stare Palanke i Dubovca. (sl. 23). Obje fibule valja pripisati istoj radionici, ali bečki primjerak nije bio još publiciran. Sve u Jugoslaviji dosad ustanovljene fibule s antropomorfnim završetkom nožice su iz Podunavlja.

Panonska nalazišta kestelske kulture imaju gdjekad također takovih fibula na stremen, tako na pr. Kiskörös, Gater i dr., na što je ukazao Horváth, koji ih dovodi u vezu s Pontom, ali zastupa danas već zastarjelo gledište o tobožnjem germanskom obilježju nalazišta Pastyrskoje, što je Werner jasno opovrgnuo; uz to upozorava Horváth još na lokalitet Borkovski u Ukrajini, koji je kulturno povezan s lokalitetom Pastyrskoje.⁷⁵ I Horváth zastupa već poznato stajalište mađarske arheologije,⁷⁶ koje se osniva na tome, da u sklopu kestelske kulture treba lučiti Avare od Kutrigura, ukoliko je to već moguće; pored toga dopušta to stajalište još i bizantske i germanske kulturne utjecaje, a o Slavenima ne vodi računa gotovo ništa. Jedino s obzirom na keramiku Horváth je nešto neodređeniji u negiranju postojanja slavenskih etničkih elemenata, ali to pitanje ne ide u okvir ovih redaka. Izuzetno je Csallány postavio u jednoj od svojih deset točaka, na koje je on sveo činioce i utjecaje, što su djelovali na materijal kestelske kulture u Panonskoj nizini, također i slavenski činilac, koji je dotad svaki mađarski arheolog nastojao mimoići.⁷⁷ Zanimljiv je podatak Csallányev, da se na bizantske naušnice naišlo i u muškim grobovima ranoavarskog perioda u Panonskoj nizini, što je u nekoj protivurječnosti s prije navedenom Wernerovom tvrdnjom. Inače upozorava Csallány na panonske ukrasne motive s prikazom ljudskog lica na nekoliko garnitura s pojasa, koji su nesumnjivo pontskog podrijetla, te ih pripisuje Kutrigurima; oni bi se jedino mogli arheološki donekle fiksirati na osnovu jezičaca ukrašenih t. zv. zubnim ornamentom, ili pak ukrašenih ulaganjem kamenja (obje tehnike su nesumnjivo došle s Ponta).⁷⁸ Pripominjem, da je strogo uzevši gotovo nemoguće Kutrigure, poznate iz historijskih izvora, arheološki fiksirati. Srebrne jezičce s remena smatra nadalje Csallány tipičnima za ranoavarski period i starijima od kasnijih lijevanih jezičaca s viticom i grifom, a sklon je tome, da srebrne neukrašene jezičce pripiše Avarima kao njihovu istočnjačku baštinu,⁷⁹ dok Werner, kako znamo, u takvim srebrnim jezičcima vidi bizantski utjecaj preko Ponta. O kronologiji jezičaca kestelske kulture bit

⁷⁴ Werner, o. c., fig. 2, tab. 28, 13, tab. 27, 2, tab. 30, 44, 45. – Cf. Brunšmid, Vjesnik h. a. d. n. s. VIII, fig. 32, 8.

⁷⁵ Horváth, AH XIX, p. 224 sq., n. 40. – Pósta, o. c., p. 579, fig. 328.

⁷⁶ Cf. Eisner, Byzantinoslavica IX, 1, p. 48 sq.

⁷⁷ Csallány, Folia Arch. I-II, p. 174.

⁷⁸ Csallány, o. c., pp. 169 sq., 177. – Csallány, AÉ s. III, VII-IX, p. 360.

⁷⁹ Csallány, FA o. c., p. 177.

će govora drugom prilikom, a ovdje bih želio podsjetiti tek na to, da među našim materijalom nakit iz Čadavice sadržava dva srebrna jezičca, ukrašena, doduše, osobitim ornamentima, koje Fettich tumači kao degeneriranu životinjsku stilsku kompoziciju s Ponta.⁸⁰

Vratimo li se sad opet k našoj drugoj skupini radionica naušnica zvjezdolikog tipa iz Podunavlja i Ukrajine VII. st., te ako se pitamo za njihove tvorce i nosioce, susrećemo se opet s tvrdnjom mađarskih arheologa, koji taj nakit djelomično izravno ili barem po podrijetlu pripisuju pontskim zlatarskim i srebrnarskim radionicama; imali bi ih navodno donijeti u Panonsku nizinu Kutriguri pod pritiskom Avara, kako to tumače Alföldi i Fettich.⁸¹ Ranokesteljski srebrni nakit iz Čadavice doveli su u vezu oba ta arheologa sa značajnim srebrnim nalazom iz Zalesja (Zalesie blizu mjesta Czortków u gornjem Pridnjestrovlju, istočna Galicija); Fettich ističe, da su Čadavica i Zalesje izravno povezani s onom kulturom, koju predstavlja, po Fettichu, veliki srebrni nalaz Martinovka (kod Kaneva, južno od Kijeva).⁸² Među prekrasnim srebrnim predmetima iz Zalesja⁸³ ima nekoliko oštećenih i dobro rađenih naušnica (sl. 24), srodnih onima iz Čadavice i Zemianskog Vrbovoka. Po podacima, što ih navodi Fettich, nema među brojnim predmetima iz Martinovke nijedan primjerak takovih naušnica.⁸⁴ Fettich smatra, da nalaz iz Martinovke pripada u VI. st. i ističe, da taj pontski materijal ima mješovite bizantske i barbarske značajke, s uočljivim tragovima skitske tradicije, te ga dovodi u vezu s Kutrigurima, odnosno s ostacima Huna na Pontu,⁸⁵ naročito s obzirom na t. zv. pseudokopče, jezičce i t. d.; on pokušava odrediti rasprostranjenost kulture Martinovke na osnovu analogija s panonskim nalazištima, i to osim Čadavice s jednim značajnim grobom spomenute kesteljske nekropole Kiskörös⁸⁶ – taj će biti stariji od većine grobova tog lokaliteta – i s nalazima iz spomenutog utvrđenja Sadovec na donjem Dunavu.⁸⁷ Csallány se, naprotiv, ne slaže s Fettichovom »kulturom Martinovka«, s obzirom na t. zv. pseudokopče VI. st. te upozorava na preveliku rasprostranjenost bizantskih elemenata također i van područja, koje je moglo biti na dohvatu »kulture Martinovka«.⁸⁸ Lijevani nakit s antropomorfnim ukrasom pripisuje Csallány, i to kao utjecaj bizantskog stila t. zv. Kuturgur-Uturgurbugarima VII. st., ali ističe, da ga Avari nisu preuzeli ni

⁸⁰ Fettich, o. c., p. 58.

⁸¹ Alföldi, ESA IX, p. 294 sqq. – Fettich, o. c., p. 57 sqq.

⁸² Alföldi, ib. – Fettich, ib.

⁸³ Fettich, o. c., n. 6. – Cf. Sacken i Kenner, Sammlung d. K. K. Münz- u. Antiken-Cabinettes, p. 331 sqq. – Pripominjem, da golemi srebrni nakit iz Zalesja nije još sustavno publiciran i zavrijedio bi doista posebnu obradu. On ide među najvažnije srebrne nalaze ranog srednjeg vijeka u Evropi, a Alföldi je danas sklon mišljenju, da ga valja pripisati Slavenima (Alföldijevo usmeno saopćenje).

⁸⁴ Fettich, AH XXI, p. 283 sqq. – O nalazištu Martinovka cf.: Fettich, Acta Archaeol. I, 3, p. 256. – Rybakov, o. c. p. 80 sqq. – Dalton, Guide Anglosax. Antiquities British Museum, p. 172.

⁸⁵ Fettich, AH XXI, p. 283 sqq.

⁸⁶ Fettich, o. c., p. 286.

⁸⁷ Fettich, o. c., p. 287 sq.

⁸⁸ Csallány, FA, o. c., p. 175, n. 85.

upotrebljavali; Slavene u vezi s time ovdje ne spominje.⁸⁹ Od mađarskih arheologa jedini je Alföldi, koji ne isključuje potpuno mogućnost, da su Slaveni u savezu s Kutrigurima preuzeli možda te ukrasne oblike, ali kao nomadski utjecaj, koji se može razabrati na slavenskim nalazima; zadovoljivši se tom općenitom tvrdnjom, Afföldi ne donosi nikakove pojedinosti ni primjere.⁹⁰ Werner se protivi tezi mađarskih arheologa o postojanju jedne, kako oni kažu, »turske kulture stepa«, što bi zapravo bila Fettichova »kultura Martinovka« sa sjedištem u Pridnjeprovlju i s njezinim elementima u Podunavlju. Kako je već spomenuto, Werner ističe bizantske utjecaje, koje najočitije manifestiraju srebrne posude, a za nosioce tog materijala sa spomenutih nalazišta u Pridnjeprovlju i u Podunavlju smatra kao jedino moguće slavenske narode, a nikako turske narode. Rečeno je već i to, da su po Werneru potomci onih slavenskih plemena, koji su bili nosioci kulturnog materijala Pastyrskoje, Martinovka i t. d., stvorili kijevsku državu.⁹¹

Za dalje izlaganje tog problema neophodno je potrebno uzeti u obzir rezultate ruske arheologije. Najmjerodavnije je stajalište ruskog arheologa Rybakova, jer je on, barem po mojem znanju, najbliže pristupio tom materijalu. Rybakov tvrdi, da je nalaz Martinovka ostavština plemena Poljane VI.–VII. st., koji pripadaju u sklop onih istočno-slavenskih plemena, što ih bizantski pisci VI. i VII. st. nazivaju imenom *Anti*.⁹² Sadašnji ruski arheolozi imaju nesumnjivo najviše izravnog uvida u arheološki materijal s tog teritorija i oni poput ruskih historičara tvrde, da su Anti ne samo prethodnici istočnih Slavena već i tvorci njihove kulture (cca IV.–VII. st.), koja počiva na osnovama antiknim i barbarskim s tradicijom grčko-skitskom i sarmatskom. To vrijedi naročito za nakit, što je prvi uočio u svoje vrijeme poznati ruski arheolog Spicyn.⁹³ Rybakov ukazuje napose na već naprijed spomenute fibule na stremen s antropomorfnim i zoomorfnim završetkom nožice, koje su se obično smatrale germanskima, odnosno germansko-pontskima, te tvrdi, da su one, bar u predjelima na Pontu, tvorevina Anta.⁹⁴ Do tog zaključka došao je Rybakov prije Wenera, a jedan i drugi arheolog, čini se, međusobno nezavisno. Prije njih upozorio je na mogućnost slavenske pripadnosti tog nakita finski arheolog Tallgren, jedan od najpoznatijih specijalista za arheologiju Ponta.⁹⁵ Za nas je važno, da baš nalazišta Pastyrskoje i Martinovka sadržavaju takove fibule na stremen, združene sa srebrnim nakitom određenog oblika, kao što su zvjezdolike naušnice, narukvice s proširenim završecima poput trublje i osobiti srebrni jezičci s pojasa i dr.⁹⁶ Nesumnjivo postoji uži odnos među tim nakitom, kako to dokazuje

⁸⁹ Csallány, ib.

⁹⁰ Alföldi, ESA IX, p. 301.

⁹¹ Werner, o. c., p. 169 sqq.

⁹² Rybakov, o. c., p. 79 sq. – Cf. Rybakov, *Anti i Kijevskaja Rus*, Vj. dr. istor. 1939 (nije mi pristupačno). – Na pr. Prokopije iz Cezareje ističe »nebrojena plemena Anta« (Rybakov, ib.). – Tretjakov, *Vostočnoslavjanskije plemena*, p. 72 sqq. – Tretjakov, *Sovjet. etnografija* 1947, 4, pp. 71–83.

⁹³ Spicyn, *Drevnosti antov*. *Sbornik Sobolevskogo etc* (nije mi pristupačno), cit. prema Rybakov, o. c., p. 78, n. 87.

⁹⁴ Rybakov, o. c., p. 77 sqq., fig. 8, 9.

⁹⁵ Tallgren, ESA XI, p. 154.

⁹⁶ Werner, o. c., tab. 33. 41. – Cf. Dalton, o. c., fig. 227. – Fettich, AH XXI, tab. CXXIV.

povezanost nalazišta Pastyrskoje, Martinovka i t. d. u Ukrajini sa Zalesjem i Zemianskim Vrbovokom u Prikarpaću, te s Čadavicom, Maros Gambasom, Cosovenii-de-Josom i t. d. u panonskom i donjem Podunavlju. Treba istaknuti, da zvjezdolike naušnice i spomenute fibule na stremen s panonskih nalazišta pripadaju, doduše, u doba avarske dominacije u Podunavlju, ali nisu bile u upotrebi kod samih Avara, što dokazuje grobni inventar brojnih nekropola kesteljske kulture, već kod onih slavenskih plemena, koja su stupila u dodir s Avarima, a od njih je vjerojatno dobar dio došao u savezništvo s njima i pod vlast avarskog kagana, što, uostalom, potvrđuju i historijski izvori.⁹⁷

Povezanost naprijed specificiranog nakita s podunavskih nalazišta i ukrajinskih nalazišta očigledna je i može se najbolje objasniti kao import s Ponta na Dunav, a nikako obrnuto. To vrijedi, dakako, samo za onaj kvalitetno rađeni nakit, od kojeg je za nas ovdje najvažniji nalaz iz Čadavice. Ako je, naime, Čadavica izravno srodna sa Zalesjem, Martinovkom i Pastyrskojom, što je jasno za svakog onog arheologa, koji taj materijal isporedi, postavlja se pitanje, da li se Fettichova tvrdnja o kutrigurskoj pripadnosti čadavičkog nakita još može održati. Zapravo su u tvrdnjama mađarskih arheologa uočljiva razmimoilaženja, premda oni zastupaju zajedničku tezu o »turskoj kulturi stepa«, a njezini tvorci i nosioci bili bi, kako oni kažu, Kutriguri. Valja, međutim, istaknuti, da se Kutriguri ni u Fettichovoj »kulturi Martinovki«, kao ni izvan nje, zapravo ne mogu pouzdanije arheološki determinirati, pogotovu s obzirom na argumente Wernerove teze, koji jasno demantiraju postojanje takove »turske kulture stepa« u VI. i VII. st. u Pridnjeprovlju kao središtu, a s opipljivim utjecajima čak do Podunavlja. Pored Wenera mađarske arheologe još demantira i Rybakov, koji je poput Wenera uočio, da se tu radi o slavenskoj kulturnoj ostavštini, i to o onoj, koja potječe od plemena t. zv. antskog ili antsko-slavenskog saveza.

Historijski podaci kazuju nam, da su Anti poslije najezde Huna doprli u slavensko Zakarpaće i preko njega čak do Odre.⁹⁸ Dok Slaveni prelaze Karpate, osnivaju Anti u njihovoj pozadini svoj plemenski savez (toga prvog preteču slavenske državnosti uopće), okupivši oko sebe slavenska plemena negdje od južnoruskih stepa do Zakarpaća; oni vladaju područjem od ušća Dunava prema jugu do Šleske prema sjeveru, to je t. zv. Antija u VI. st. U prvoj polovici VI. st. za vrijeme Justina i Justinijana dolaze u bliži dodir s Bizantom i njihove čete provaljuju u smjeru Balkanskog poluotoka. Na Dnjestru se Anti »najhrabriji od Slavena« sukobljavaju s Kutrigurima, koji su se 560. g. priključili Avarima, kad su ovi navalili na antski savez.⁹⁹ Njegovo je onodobno središte bilo zapravo na Bugu, gdje je obitavalo pleme Duljebi. Taj se savez tada počeo raspadati, iako je dio Antije ostao netaknut. Avarski pritisak popustio je, kad su Avari prešli u Panonsku nizinu i na Balkanski poluotok. Koncem VI. st. ojačaju Anti ponovo, te osvanu

⁹⁷ Werner, o. c., p. 166 sq.

⁹⁸ Tako su Gornju Šlesku nazvali Germani u V. st. »zemlja Anta« (Anthab). Cf. Hauptmann, HE I, p. 471.

⁹⁹ Tom su prilikom ubili Avari antskog poglavara Mezamera, kad je došao na pregovore avarskom kaganu. Hauptmann, ib.

opet na donjem Dunavu kao saveznicima Bizanta protiv Avara. Još u početku VII. st. (602.) spominju se Anti ponovo kao bizantski saveznici, ali otada nema njihovu imenu u bizantskim izvorima više ni traga.¹⁰⁰ Treba imati na umu, da se tada zbivao proces seobe Slavena na jug, kada se tokom VII. st. počinju već oblikovati jasnije pojedine slavenske skupine nekako u vrijeme kratkotrajne Samove države. Taj se proces diferencijacije nastavlja u VIII. st., te se nakon uništenja drugog (manjeg) avarskog kaganata u Podunavlju u vrijeme Karla Velikog stvaraju već početkom IX. st. prva slavenska državna ustrojstva: Velikomoravska država, Karantanija, t. zv. Starohrvatska država i t. d.

Plemenskom savezu Anta, smještenom prvobitno u prostoru između Dnjepra i Dnjestra do V. st., (t. j. do rasula Hunije), bila je u VI. st. uža zapadna međa: ušće Dunava–Dnjestar–gornja Visla, t. j. Anti sežu dakle u današnju Galiciju do obronaka Karpata. Znamo također, da su oni zapravo savez plemena budućih istočnih Slavena, u koji pripadaju u Pridnjevrovlju Poljani (Poljane) i uz ostala, Hrvati (Horvate) kao najzapadnije pleme. To su Nestorovi »ruski Hrvati«,¹⁰¹ zapravo kasniji podanici kijevskog kneza Olega; u Nestorovoj kronici spominju se izrijeком Hrvati kao i Duljebi, koji bi po Solovjevu imali biti ogranak Hrvata, dok su Duljebi po Hauptmannu ne samo članovi antskog saveza, nego i njegovi vođe, i to baš za vrijeme Mezamera.¹⁰² S tim Hrvatima dovodi se dakako u vezu i veliko pleme Hrvata u Maloj Poljskoj i u Češkoj. Ne ulazim na ovom mjestu u ta pitanja, kojima su se, uostalom, podrobno kod nas bavili naši historičari od Račkog do Barade. Svakako moramo uočiti činjenicu, da se u Malu Poljsku, t. j. u Galiciju između gornje Visle i gornjeg Dnjestra prostorno stavlja Bijela Hrvatska, a dandanas je nemoguće odvojiti tu Bijelu Hrvatsku od sklopa antsko-slavenskog saveza na tom teritoriju. Još u X. st. spominje Konstantin Porfirogenet tu Bijelu Hrvatsku, jer su u njegovo vrijeme postojali: a) Hrvati na jugu između Posavine i Jadrana; b) u Češkoj pleme Chorvaté, sa središtem u Libicama; c) Bijeli Hrvati u Maloj Poljskoj negdje oko Krakova; d) »ruski Hrvati« na Bugu. Sva je prilika, da su svi ti Hrvati bili zajedno u gornjem Pridnjestrovlju do 565. g., dok ih nisu Avari rastjerali, ali je u X. st. postojala nesumnjivo veza među Hrvatima u Maloj Poljskoj i onima u Češkoj, a bila je još živa predaja o Bijeloj Hrvatskoj, budući da Konstantin Porfirogenet zna za Bijele Hrvate u njihovoj seobi na jug, koje on posebno ističe kao i Duljebe i Bijele Srbe. Ta seoba je morala ići po svojoj prilici zajedno s prodorom Avara u Panoniju do Alpa i na Jadran koncem VI. i početkom VII. st. Toliko tek navodim historijskih podataka, koji su inače stručnjaku uglavnom poznati, pa zapravo i ne bi bila potrebna popratna dokumentacija citiranih radova.¹⁰³

¹⁰⁰ Hauptmann, ib.

¹⁰¹ Klaić, Hrvati i Hrvatska, p. 57 sqq.

¹⁰² Klaić, o. c., p. 59. – Hauptmann, JIČ III, p. 59.

¹⁰³ Navodim glavnu literaturu o Bijeloj Hrvatskoj i seobi Hrvata: Hauptmann, JIČ III, pp. 30–61, 31, n. 4, 5. – Barada, Nastav. vjes. XLII, pp. 172–179, 250, 257. – Rački, Rad JAZU LII, pp. 141–189. – Klaić, Hrv. Kolo VIII, pp. 112–133. – Marquart, Osteurop. u. ostasiat. Streifzüge, pp. 129–139, 471. – Zupanić, Etnolog X–XI, p. 355 sqq. – Sakač, Život XIX, pp. 332–336. – Solovjev, Sbornik rus. arheol. obš. III, p. 36 sqq. i t. d. – O

U Bijeloj Hrvatskoj, t. j. u današnjoj Galiciji, naden je srebrni nalaz u Zalesju s predmetima, koji su izrađeni u pontskim radionicama, što možemo s mnogo više opravdanja pripisati Antima nego Kutrigurima pogotovu s obzirom na nosioce srebrnog nakita s nalazišta Pastyrskoje i Martinovka. Wernerova je teza naime prema svemu kudikamo jača od Feticheve, napose ako Wernerovu nadopunimo Rybakovljevim podacima. Za tu tvrdnju nije više potreban dalji komentar.

Usvojivši Baradinu tezu,¹⁰⁴ da svi Hrvati kao i Bijeli Hrvati potječu od velikog antskog plemena Hrvata, ili drugim riječima da su ti Hrvati bili zapravo Anti, postavlja se historijski opravdano pitanje: nisu li baš Hrvati ili druga antska plemena kao na pr. Duljebi za avarskog prodiranja u Podunavlje bili nosioci srebrnog nakita nalazišta Čadavica? Taj nakit potječe iz pontskih radionica, što, uostalom, tvrde svi arheolozi, koji su se njime bavili, iako se ne slažu u pitanju njegovih nosilaca. Iz pontskih radionica došao je vjerojatno i krasan nakit Cosovenii-de-Jos, a sva je prilika, da dobar dio kvalitetnog srebrnog nakita s panonskih nalazišta vuče svoj korijen s Ponta. Prema svemu je veoma vjerojatno, da je srebrni nakit iz Čadavice po svojem podrijetlu vezan uz Ante, a u Podravinu je mogao dospjeti po svoj prilici već za prvog (većeg) avarskog kaganata na prijelazu od VI. u VII. st., približno dakle u vrijeme od pada Sirmiuma do opsade Carigrada. Treba imati, naime, u vidu, da se glavni arheološki nalazi kao Čadavica, Zalesje i t. d. nalaze na području onodobne dijaspore Anta.

Istaknuto je već prije, da su Anti bili saveznici Bizanta, pa i nije slučajno, da su Hrvati na jugu bili među prvima, koji su uspjeli, opet pomoću Bizanta, na Jadranu stvoriti državu, netom su se oslobodili avarskog vrhovništva. Iako složeni problemi odnosa savezništva i međusobnih protivština Anta, ostalih Slavena pa i Kutrigura za vrijeme avarske prevlasti i prije nje, nisu još tako raščlanjeni i riješeni, da bismo mogli sebi stvoriti donekle jasnu sliku o tim njihovim međusobnim odnosima,¹⁰⁵ ipak ne postoje historijski argumenti, a pogotovu ne postoje arheološki argumenti, na temelju kojih bi se nalazi Martinovka, Pastyrskoje, Zalesje, Čadavica, Maros Gambas, Cosovenii-de-Jos i dr. mogli naročito baš pripisati Kutrigurima kao tvorcima i nosiocima dotičnog nakita; dijaspora Kutrigura nije dovoljno poznata za razliku od dijaspore Anta, koja je ipak sada manje ovijena tamom od kutrigurske. Naprotiv, ovdje izneseni sumarni historijski podaci i pored njih arheološki rezultati morali bi biti dovoljni, da pruže tolik broj argumenata, koji traže reviziju teze mađarskih arheologa u prilog kombinirane teze Werner-Rybakov. Prema svemu tome je materijal s tih naprijed navedenih nalazišta antsko-slavenskog podrijetla, pa to mora, dakako, da vrijedi i za nakit iz Čadavice. Tu tvrdnju dopušta tipološka analiza tog za naše krajeve veoma

Antima cf.: Niederle, Antove. Vestnik Češ. akad. 12 (nije mi pristupačno). — Županić, Etnolog VII, pp. 88–97. — Županić, Zgod. čas. II–III, p. 145 sqq. — Vernadsky, Journal American orient. soc. 59, pp. 56–66. — Viński, Uz problematiku starog Irana i Kavkaza etc. p. 20, n. 70.

¹⁰⁴ Zahvalan sam prof. M. Baradi, što mi je stavio na raspoloženje rukopis svoje rasprave pod naslovom »Hrvatska dijaspora i Avari«.

¹⁰⁵ O odnosima tih plemena s Bizantom cf. Hauptmann, Byzantion IV, pp. 137–170.

osebnog nakita na osnovu analogija s nakitom Zalesja u Galiciji, te s Martinovkom i Pastyrskojem u Ukrajini. Da li su pak nosioci srebrnog pontskog nakita iz Čadavice bili doista sami Hrvati na prijelazu od VI. na VII. st. ili na početku VII. st. – što smatram u najmanju ruku mogućim, – pokazat će buduća istraživanja.¹⁰⁶ Pripominjem, da samo nalazište zvano u naučnoj literaturi Čadavica nije nažalost sistematski istraživano, iako je čadavički nakit najznačajniji spomenik iz vremena seobe Slavena, koji je dosad utvrđen u Jugoslaviji.

Ako su naušnice iz Čadavice, radene u pontskim radionicama pod tamošnjim bizantskim utjecajem, nosila, kako pretpostavljam, antsko-slavenska plemena, a možda i sami Hrvati, onda *su ovdje publicirane lijevane naušnice svakako slavenski nakit izrađen vjerojatno u ovašnjim podunavskim radionicama prema donesenoj tradiciji onih pontskih naušnica, kakve naročito sadržava veliko nalazište Pastyrskoje*. Njihovom izradom pokušavalo se s više ili manje uspjeha oponašati tip zvjezdolike naušnice poput onih iz Čadavice, Cserkuta, Veszpréma i Pécs-Gyárvárosa. Tako na pr. naušnice naše varijante β): Děvínská Nová Ves, Zagreb–Kaptol, Prozor, Biskupija i t. d. Jedino se ne smije zaboraviti spomenuti, da je nalaz iz Cserkuta ipak vjerojatno germansko-pontskog obilježja s obzirom na obje fibule, koje ne bi pripadale među specifične Wernerove tipove.¹⁰⁷ Još nešto: da li su naprijed spomenuti uzorci za tiještenje iz Biskupije doista bili kutrigurski, kako to, naime, tvrde mađarski arheolozi, teško je vjerovati, pogotovu ako isporidimo ukras konja biskupijskog sa srodnim ukrasom konja iz Martinovke¹⁰⁸ (sl. 25, 26). I tu se možda ipak radi o staroj antskoj tradiciji, koja je doprla do Dalmacije, a ne baš nužno o kutrigurskom radu.

S nalazišta Pécs-Gyárváros imamo također naušnicu naše varijante α), poput onih iz Diosvölgy-Esztergoma. Sve su one ukrašene lunulom kao i naše iz Novih Banovaca, Dalj-planine i Velike Graduse. Dok Čadavica ne poznaje lunulu, a Cosovenii-de-Jos je ima; to posljednje nalazište ne može se lučiti od ostalog pontskog antsko-slavenskog materijala usprkos njegovoj kićenosti, te predstavlja pored Čadavice kao i Maros Gambas najznačajniju dosad ustanovljenu grupu spomenika iz vremena seobe Slavena u Podunavlje. Pojava lunule inače nije ništa neobična među oblicima nakita tog vremena; ona je nesumnjivo kasnoantiknog podrijetla i veoma se često javlja u različnim varijacijama oblika izrade među bizantskim naušnicama, pa naravno

¹⁰⁶ U vezi s ovakovom pretpostavkom importa pontskog nakita u Podunavlje može se donekle per analogijam podsjetiti na mišljenje Karamanovo o mogućnostima importa mačeva i ostruga u starohrvatsku državu, koje citiram u cijelosti: »Lijepi mačevi i kićene ostruge kninskog muzeja pokazuju oblike i ukras sličan oružju sjevernih Vikinga. Car Karlo Veliki zabranio je izvoz oružja iz svojeg carstva u susjedne zemlje. Moguće je, da su stari Hrvati dobavljali oružje starim trgovačkim putem, koji je od Istočnog mora rijekom Vislom išao do zakarpatske Bijele Hrvatske, s kojom Hrvati na jugu ne bi na taj način prekinuli svaku vezu.« (Karaman, Eseji i članci, p. 28; cf. Karaman, Rad o. c., p. 28.)

¹⁰⁷ Werner, o. c., p. 158. – Marki Poll, o. c., p. 66.

¹⁰⁸ Za prikaz konja iz Biskupije: Karaman, Rad o. c., fig. 17. – Za prikaz konja iz Martinovke: Fettich, AH XXI, tab. CXXI, 3. Stilski su srodne fantastične životinje iz Martinovke, cf. Rybakov, o. c., fig. 10, b. v. – Fettich, Acta Arch. I, fig. 20.

¹⁰⁹ Niederle, Přísp. o. c., p. 5 sqq. – Karaman, Rad o. c., p. 28.

1a

1b

2

3

4

5

6

7

12

8

9

11

10

13a

13b

14a

15a

14b

15b

16

17

18

19

1

3

2

4

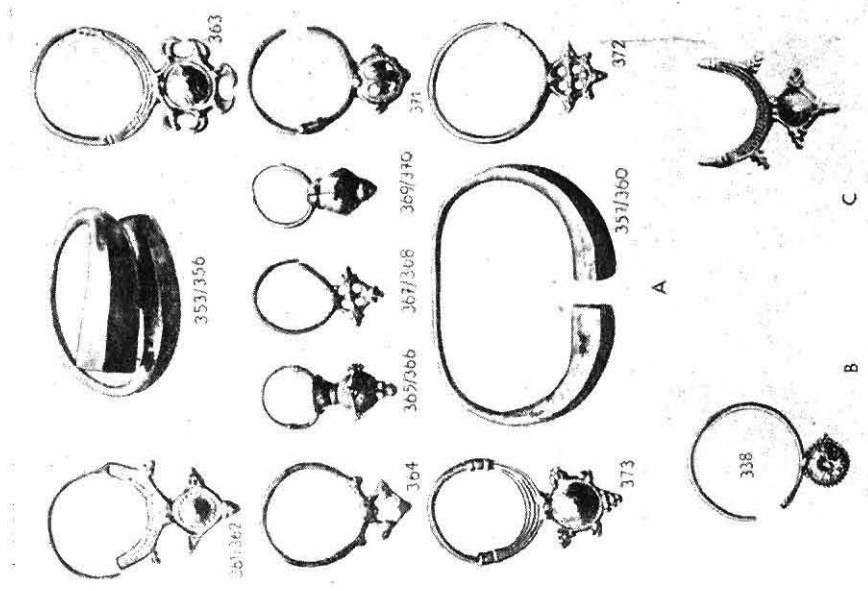
5

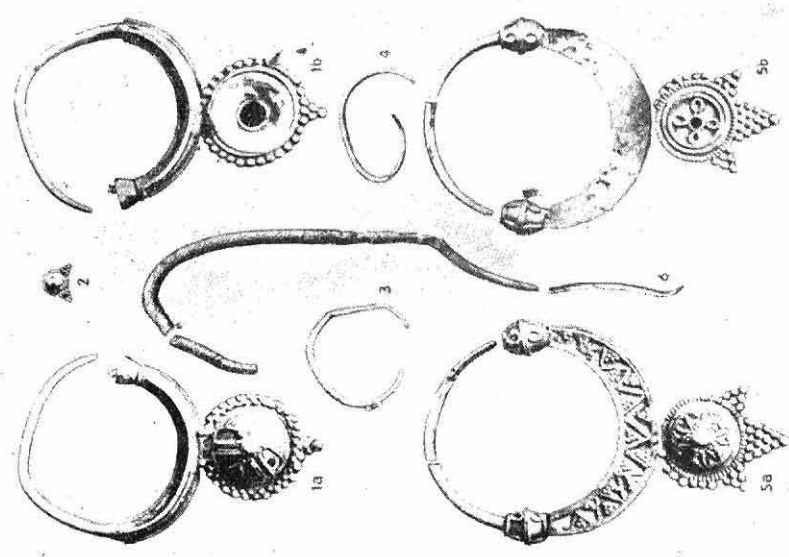
6

A

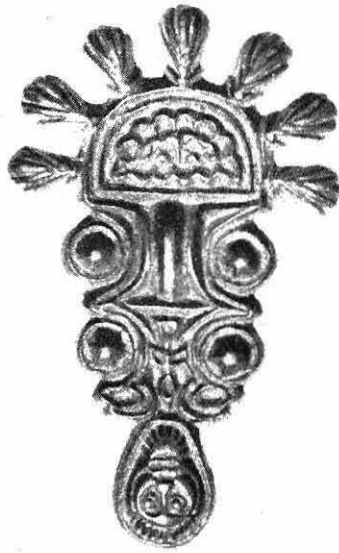
Sl. 20. Maros Gambas

Sl. 22. Pastyrskoje (umanjeno)

Sl. 21. Cosovenii-de-Jos (umanjeno)

Sl. 23. Stara Palanka - Dubovac

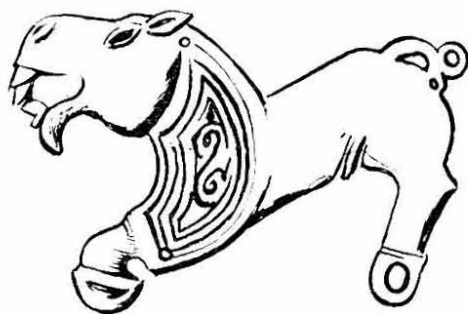
Sl. 24. Zalesje

i staroruskim i t. d. Ovdje je dovoljno podsjetiti na naušnice iz Rybešovica i Tokaja, gdje se polumjesečasti oblik često javlja, a one se pripisuju bizantskim radionicama.

Bizant treba uzeti u veoma širokom opsegu tog pojma, kako je to obrađujući zlatarstvo zorno prikazao u prvom redu sam Niederle, a poslije njega i Karaman¹⁰⁹; mogu to biti na pr. ne samo Carigrad ili Solun, nego i Cipar i Antiohija i Aleksandrija kao i neka druga poznatija središta na Mediteranu

25. Biskupija

26. Martinovka

¹¹⁰ Rostowzew, *Skythien u. d. Bosphorus*, p. 401, n. 1. – U nekropoli Kamunta na Kavkazu naden je među nesumnjivo antiknim nakitom i zvjezdoliki ukras. Cf. Kondakov-Tolstoj-Reinach, *Les antiquités de la Russie méridionale*, p. 469. – Pojava zvjezdolikog ukrasa na nakitu je po svoj prilici vrlo stara. Navodim kao primjer takove privjeske na zlatnim derdanima jedne egipatske princeze XII. dinastije iz jednog groba nalazišta Dahšur u Egiptu navodno neegipatskog, možda kretskog podrijetla. Cf. Wolf, *Bossert's Gesch. d. Kgw.* IV, pp. 115, fig. 1, 117. – Nadalje zlatne zvjezdolike privjeske s nalazišta Gaza u Palestini, dat. oko 2000 pr. n. e. Cf. Bossert, *Altsyrien*, p. 90, no. 1176.

baš kao na pr. Olbia, Pantikapaion i druga središta na obalama Ponta,¹¹⁰ koje su vjerojatno utjecale na nakit velikih srebrnih nalaza u Pridnjepravlju. Zlatarstvo i srebrnarstvo iz vremena države Huna na osnovi jonske i skitsko-sarmatske tradicije dokazano je čitavim generacijama tih obrtnika, koji nastavljaju s radom u antskom savezu i u Kijevske Rusiji; tu su u Pridnjepravlju i velika nalazišta sviju potrebnih kovina kao i stjecišta trgovačkih putova, na što su već upozorili Rostovcev, Kondakov i Fettich.¹¹¹ Svakako treba tražiti korijen tog nakita u tom smjeru, pa će se jednom moći i preciznije odrediti podrijetlo naušnica zvjezdolikog tipa iz ranog srednjeg vijeka s lunulom i bez lunule kao kasnoantikno, bizantsko kulturno dobro u najširem opsegu tog pojma. Taj su nakit prvobitno izrađivali zlatari u tim radionicama, a za njima su se povodili slavenski zlatari ranog srednjeg vijeka za potrebe slavenskog življa.¹¹²

Valja istaknuti na kraju još i to, da su ovdje publicirane naušnice relativno rijetke među brojnim nakitom Slavena u panonskom Podunavlju, pa je moguće, da su ih nosili pojedinci iz vladalačkog sloja tadašnjeg ranofeudalnog društva. To vrijedi u prvom redu za dobro rađene naušnice varijante α), pa donekle i varijante β), a naušnice varijante γ) u tolikoj su mjeri grubo i rustično rađene, da po svojoj prilici predstavljaju samo nespretno oponašanje naušnica spomenutih varijanata u degeneriranom obliku. Izrazitih analogija za naušnice varijante γ) nisam našao.

Za samo datiranje ovdje publiciranih naušnica imamo, uz niz značajnih analogija s vjerojatno ranijim naušnicama poput Čadavice, sigurnu vremensku determinantu u nekropoli Děvínská Nová Ves, t. j. od naušnice, koju Eisner stavlja u stariji gradišni period ili u vrijeme trajanja kesteljske kulture sve do naušnice iz nekropole Ptuj—stari grad, koja pripada u mlađi gradišni period, a nađena je s predmetima bjelobrdске i ketlaške kulture, premda ona ne ide u redovni inventar ovih dviju posljednjih kultura. Datiranje komparativnog materijala stavlja naušnice zvjezdolikog tipa sigurno već u ranije vrijeme i podudara se okvirno vremenski s Eisnerovom datacijom, premda je pouzdano ustanovljeno i to, da su takve naušnice, i to pogotovu lijevane, bile možda i kasnije izrađivane, a svakako dulje u porabi, što nam dokumentira ptujski primjerak. Naušnice s područja izvan Podunavlja podudaraju se kronološki s tim vremenskim okvirom, jedino moramo apstrahirati od njih zasebnu skupinu (kasnijih) staroruskih naušnica. Prema svemu, što je ovdje izneseno, može se zaključno reći, da su ovdje publicirane naušnice iz vremena od VII. do XI. st.

¹¹¹ Fettich, FA III—IV, p. 154 sqq.

¹¹² Niederle, Přísp. o. c., p. 149, sig. 75, upozorava na jedan rijedak primjerak kasnoantiknog zlatarstva iz Sirije, koje je toliko utjecalo na Bizant; to je prekrasna zlatna naušnica ukrašena filigranom i granulacijom na proboj sa zvjezdolikim privjeskom, navodno iz VI.—VII. st. (cf. Bassermann-Jordan, Schmuck, p. 48, fig. 55). Po tehnici rada sjeća ona na naušnice iz Golubića (vidi bilješku 7). — Oblik zvijezde proširen je i drugdje, na pr. u Centralnoj Aziji, i tamo se gdjekad ušćuvao među nakitom, što ga proučava etnografija. Cf. Le Coq, Volkskundliches aus Ost-Turkistan etc, p. 24, tab. 8, 5.

Na dosad nepoznatom arheološkom lokalitetu Zagreb-Kaptol ispred katedrale s publiciranom naušnicom zvjezdolikog tipa nađeno je još nešto nakita. Želio bih na taj čitavi nalaz ovdje upozoriti, jer nije publiciran, a tipološki je vrlo značajan za Slavene ranog srednjeg vijeka. Nažalost točne okolnosti nalaza nisu poznate (vidi bilješku 3). Međutim, valja istaknuti, da se na današnjem trgu ispred katedrale nalazilo po svoj prilici nekad srednjovjekovno groblje, jer se, prema podacima, kojim raspolaže Konzervatorski zavod u Zagrebu (podatak dugujem kolegi T. Stahuljaku), oko 1935. g. naišlo pri niveliranju tog trga na ljudske kosti u većem broju, ali se o toj pojavi, nesrećom, nije tada uopće vodilo računa. Ti arheološki objekti očigledno dokumentiraju ostatke groblja baš iz vremena osnivanja samog Zagreba, odnosno biskupije i prve katedrale u XI. st., a mogli bi bar djelomično biti i nešto stariji. S naprijed obrađenom naušnicom dospjeli su u muzej s tog nalazišta još ovi predmeti: a) Fragment dosta slabo izrađene naušnice starohrvatskog tipa (sl. 9); b) naušnica bjelobrdskog grozdolikog tipa, dobro izrađena, jer je na njoj jasno uočljiv ukras imitiranja granulacije (visina je 1,8 cm, a širina 1,7 cm, sl. 10); c) naušnica od tanke žice, koja se od karičice produžuje spiralnim zavojima u nastavak oblika stošca (visina je 2,6 cm, širina 1,6 cm, sl. 11). Naušnice pod a) i b) ne predstavljaju naučno ništa novo za naše krajeve; naprotiv, naušnica objavljena pod c) je doista rijedak primjerak slavenskog nakita. Analogna joj je jedna naušnica s lokaliteta Keszthely (Hampel, *Alterthümer I*, p. 439, fig. 1289), zatim je u nekropoli Bijelo Brdo-ul. Venecija iskopano nekoliko naušnica istog tipa u dvije varijante, i to sa stožastim i valjkastim nastavkom (Brunšmid, *Vjesnik h. a. d. n. s. VII*, p. 11, ig. 22, 23, 24, na pr. grobovi 62, 70, 81 i t. d.), a također u nedalekoj nekropoli u Bogojevu u Bačkoj (Hampel, *Ujabb tanulmányok a honfoglalásikor emlékeiről*, p. 167, tab. 57, I, 2, 3). S lokaliteta Novi Banovci nalaze se u Arheološkom muzeju u Zagrebu dva primjerka sličnih naušnica sa stožastim završetkom; na jednoj je stožasti nastavak izrađen u veoma zakržljajoj varijanti, a drugi je jako oštećen. I u nekropoli Ptuj-stari grad iskopano je nedavno nekoliko naušnica sa spiralnim stožastim završetkom (Korošec, Poročilo etc. p. 11, Korošec Dela SAZV 1, p. 69 sq., fig. 10). Sva je prilika, da su sve te naušnice nešto starije od glavnine materijala bjelobrdske kulture X. i XI. st., a želio bih istaknuti, da je to prvi kod nas naslutio Brunšmid (ib.). To potvrđuju i slične naušnice s nastavkom »poput uvojka«, iskopane u kesteljskoj nekropoli Děvínská Nová Ves (Eisner, *Slov. dej. I*, p. 128, fig. XLI, 20), kao i u kasnokesteljsko-ketlaškoj nekropoli Hohenberg (Fischbach, *AE XVII*, p. 135, fig. II, 2, 3); u Narodnom muzeju u Ljubljani ima ih također među nakitom ketlaškog kruga. Više je nego vjerojatno, da takav tip nakita predstavlja prijelazan oblik iz kesteljske kulture u bjelobrdsku kulturu, i to još očitiji i izravniji od naušnice s nekoliko puta zavnutim nastavkom u obliku slova S kesteljske kulture (Niederle, *Rukovět*, p. 188, n. 16, fig. 84, 5. – Cf. Niederle, *ŽsS I*, 2, p. 597, tab. XXX, 3, 4, 5, 6, 8). – Naušnice od spiralne žice s dugim nastavkom izrazito sto-

žastog oblika nadene su u Rusiji, i to na pr. u nekropoli Pjani-Bor, na obali rijeke Kame (navodno iz V. do VII. st., cf. Spicyn, Drevnosti etc, MAR 25, p. 2, tabl. I, 4, 5).

Inventar nakita bjelobrdске kulture (prema starijem nazivlju »grupa Hampel IV b«) diferencira Eisner (Hist. Slov. III, p. 342 sq.) na dvije skupine, i to na jednu stariju od vremena dolaska Mađara u Podunavlje, koja vuče svoj korijen uglavnom iz Bizanta, i na drugu, koja se pojavljuje u Podunavlju tek nakon dolaska Mađara (ponekad se u staromađarskim grobovima jahača s konjem nailazi i na nakit Eisnerove druge skupine, tako na pr. na dvodijelne privjeske, od kojih je donji srcolik i t. d.). Međutim naušnice s nastavkom od spiralno zavinute žice, a pogotovu lijevane naušnice zvjezdolikog tipa (slučaj Ptuj—stari grad), valja ubrojiti nesumnjivo u Eisnerovu prvu skupinu. Pripominjem, da se kod nas pri obradi nakita bjelobrdskog tipa o tim Eisnerovim skupinama nije vodilo u dovoljnoj mjeri računa, kao što se nije uzimala u obzir ni važna Hampelova knjiga, Ujabb tanulmányok a honfoglalásikor emlékeiről, bez koje se ne može shvatiti rasprostranjenost bjelobrdске kulture u Panonskoj nizini.

Nedavno su Garašanin i Kovačević (Pregled materijalne kulture Južnih Slovena, p. 30) ukazali na onu već naprijed citiranu naušnicu zvjezdolikog tipa iz Vinče i nazvali je »kuturgurskom« (vidi bilješku 15). »Kuturgurski tip« naušnice ne postoji, a također nema više naučne mogućnosti opstanka »kuturgurska grupa« obojice autora među ranosrednjovjekovnim kulturama Južnih Slavena. Čitav taj njihov »sistem kulturnih grupa« tražio je hitnu reviziju, pa ju je sada i dao Korošec (Arheol. vestnik II, 2, pp. 134–155). On govori naročito o »martinovskoj kulturnoj skupini« (ovdje je Korošec odstupio od svog ranijeg mišljenja o Čadavici, cf. Korošec, Dela SAZU I, p. 336) kao prvoj kulturi, u kojoj se tik prije i uz kesteljsku mogu arheološki fiksirati Južni Slaveni na našem teritoriju. Korošćeva klasifikacija traži doduše ovu ili onu nadopunu, a možda i koju terminološku korekturu, ali ona predstavlja jedinu ispravnu osnovu razdiobe staroslavenskih kultura, u okviru koje se može doista dalje kod nas istraživati.

*Dio kamenog kalupa za lijevanje
zvjezdolikih naušnica iz Kijevske Rusije*

ZUSAMMENFASSUNG

Ohrgehänge mit sternförmigem Ansatzstück und ihre Beziehung zu den Trägern des Silberfundes von Čadavica in Kroatien

I.

Aus den Sammlungen des Archäologischen Museums in Zagreb wird hier eine Reihe von Ohrgehängen veröffentlicht, welche durch sternförmige Ansatzstücke gekennzeichnet sind. Die Fundorte Novi Banovci (Fig. 1, 2), Surduk (Fig. 3), Sotin (Fig. 4), Dalj (Fig. 5, 6) liegen am syrmischen und kroatischen Donauufer; ausschliesslich auf kroatischem Boden befinden sich Velika Gradusa (Fig. 7) und Zagreb-Kaptol (Fig. 8) im Sawegebiet, nebst Prozor (Fig. 12) in der Provinz Lika. Man kann typologisch drei Varianten dieser Ohrgehängeform unterscheiden, nebst mancherlei sichtbaren qualitativen Unterschieden in der Ausführung. Alle Exemplare sind gegossen und differenzieren sich ebefalls in der Güte der Gussform und Herstellungstechnik. Die Fundumstände sind durchwegs mangelhaft.

Zwei ähnlich gestaltete gegossene Ohrgehänge, die typologisch mit den oben angeführten verwandt sind, besitzt das Museum kroatischer Altertümer in Split (Fundort Biskupija, Fig. 16; noch ein Exemplar soll an anderer Stelle veröffentlicht werden). Dazu wäre ein ebensolcher Streufund aus Vinča-Karaula (Fig. 18) an der Donau in Serbien zu vermerken; ausserdem wurde in Slowenien auch ein solches gegossenes Ohrgehänge in dem grossen Reihengräberfriedhof des X. und XI. Jrh. auf der Burg von Ptuj 1947. ausgegraben.

Wichtig ist noch aus Biskupija in Kroatien ein Pressmodell aus Bronze (Fig. 17), das zur Herstellung sternförmiger Ansatzstücke diente, die allerdings nicht gegossen wurden, wie die bisher angeführten, sondern durch das viel kompliziertere Verfahren der sog. Presstechnik angefertigt wurden. Aus dieser Gegend, das heisst dem kroatisch-dalmatinischen Hinterland, muss noch auf den goldenen Schatzfund von Golubić (Fig. 13) hingewiesen werden, der u. a. zwei prachtvoll gearbeitete Ohringe mit sternförmigem Ansatzstück enthält, die jedoch ganz anders gearbeitet sind und bestimmt aus anderen Goldschmiedewerkstätten stammen. Ähnlich ist ein goldenes Exemplar aus Salona, das ebenso wie Golubić stilistisch und technisch nahe Beziehungen zu den bekannten goldenen Ohrschmuckformen byzantinischen, bzw. spätantiken Ursprungs auf Sizilien (Taormina) aufweist. Dagegen ist der Pressmodellfund aus Biskupija verwandt mit den silbernen Ohrgehängen von Čadavica (Fig. 14, 15) aus der kroatischen Drauebene. Alle Schmuckstücke des Silberfundes von Čadavica sind sehr gut gearbeitet. Hier sind aber speziell nur die erwähnten Ohrgehänge behandelt worden, weil solche Exemplare – verziert mit Granulation und gekerbtem Draht – zweifelsohne als Vorbild für unsere gegossenen dienten.

Zur Fundstatistik der hier behandelten Ohrschmuckformen wurde, abgesehen von Kalaja Dalmaces in Albanien, eine grössere Anzahl von Ohrgehängen aus verschiedenen frühmittelalterlichen Fundorten zum Vergleich zusammengestellt und zwar aus Ungarn, Rumänien, der Tschechoslowakei, Polen und Russland. Besonders wichtig als Analogie für Čadavica ist der Fund von Maros Gambas (Fig. 20) und der prachtvolle Schatzfund Cosovenii-de-Jos (Fig. 21), wo ein ebensolcher Ohrschmuck fundverbunden mit spezifischen Maskenfuss-Bügefibern aus dem VII. Jrh., festgestellt wurde. Zeitlich gehören sämtliche hier angeführten donauländischen Funde grösstenteils in den Rahmen der Keszthelykultur, so u. a. auch ein gegossenes Ohrgehänge aus der Nekropole Dėvinská Nová Ves. Der Goldschmuck aus Golubić wird von Karaman ebenfalls in das VII. Jhr. verlegt. Das übrige Vergleichsmaterial aus Mähren und Böhmen dürfte zeitlich später angesetzt werden, abgesehen von Zemiansky Vrbovok, gleichfalls die einzelnen Fundstücke aus Polen und aus dem Gebiete der Elbeslawen, die teilweise aus Hacksilberbefunden stammen.

Aus Südrussland liegen bedeutende Mengen von Ohrgehängen mit sternförmigem Ansatzstück vor, vor allem reichhaltige Funde aus Schmuckwerkstätten besonders aus dem Kiewer Staate. Diese können jedoch als direkte Analogie nicht herangezogen werden, wegen zu grossen Unterschieden in der Ausarbeitung und Form. Sie bilden stilistisch eine Gruppe für sich. Dagegen ist, soweit die mangelhafte Einsicht in die Spezialliteratur es erlaubt, der Fundort Pastyrskoje gorodište (Fig. 22), bzw. seine Nekropole, als besonders wichtig hervorzuheben. Dort wurde eine grosse Anzahl von solchen silbernen Ohrgehängen festgestellt, die mit unseren gegossenen, wie auch mit denjenigen von Čadavica usw. vollkommen übereinstimmen; die Ohrgehänge von Pastyrskoje waren fundverbunden mit einer grossen Anzahl typologisch eigentümlicher Bügefibern, mit Maskenfuss und Tierkopffuss, welche zuletzt Werner eingehend behandelt hat und sie in das VII. Jrh. verlegt. Fundmässig sind sie vergesellschaftet mit besonderen silbernen Armringen mit trompetenförmig verbreiterten Enden, welche man aus münzdatierten Funden aus dem VII. Jrh., mitunter auch in Verbindung mit silbernem Ohrschmuck unseres Typus oder auch den Wernerschen Bügefibern, aus ungarländischen und slowakischen Fundorten feststellen vermag.

Allgemein kann man ungefähr dreierlei Schmuckwerkstätten von Ohrgehängen mit sternförmigem Ansatzstück unterscheiden: 1. Byzantinische Werkstätten am Mittelmeer (vgl. z. B. Golubić, Salona, Taormina usw.); 2. Donauländische, bzw. pannonische Werkstätten (vgl. alle hier veröffentlichten Ohrgehänge, nebst anderen aus Ungarn usw.), die auch pontische Beziehungen aufweisen (vgl. Čadavica, Maros Gambas, Cosovenii-de-Jos), d. h. in Verbindung mit gleichzeitigem ebenso gearbeitetem Schmuck aus Südrussland zu bringen sind (Pastyrskoje); 3. Altrussische Werkstätten (vgl. viele Exemplare aus dem Kiewer Staate usw.).

II.

Zur weiteren Interpretation des hier bearbeiteten Schmuckmaterials ist unbedingt die neue grundlegende Arbeit von Werner heranzuziehen, die als Voraussetzung der weiteren Ausführungen zu betrachten ist. Hier sei nur andeutungsweise darauf hingewiesen, der deutschsprachige Leser kann Werners Arbeit in der Reinecke-Festschrift (Mainz 1950, pp. 150–172) nachlesen. Werner beweist, dass es ausser germanischen Bügelfibeln der Völkerwanderungszeit auch spezifisch slawische Bügelfibeln aus dem VII. Jrh. gibt (vgl. Pastyrskoje, Maros Gambas usw.), die mit unserem Ohrschmuck öfters fundverbunden sind, und wendet sich gegen die sog. »türkische Steppenkultur« der ungarischen Archäologie. In unserem Falle ist es besonders Fettich, der den Silberfund von Čadavica den pontischen Schmuckwerkstätten zuschreibt und als seine Träger die Kutriguren bezeichnet. Fettichs ersterer Feststellung kann man vollkommen zustimmen, obwohl es abzulehnen ist, in den Trägern des Silberschmuckes von Čadavica unbedingt Kutriguren zu sehen. Auch Alföldi, Csallány und Horváth betrachten auf eine ungefähr ähnliche Weise diese Fundlage aus der frühen donauländischen AWARENZEIT.

Dagegen sprechen ebenfalls die Ergebnisse der russischen Archäologie, welche zuletzt Rybakov zusammengestellt hat. Sie geht diesbezüglich in mancher Hinsicht Hand in Hand mit den Wernerschen Folgerungen. Die russische Forschung sieht in den Anten die Träger derjenigen Kultur, aus der sich diejenige des russischen Kiewer Staates entwickelt hat und setzt die Anten den Ostslawen gleich. Die grossen Schatzfunde, wie z. B. Martinovka, Sienkov, Malaja Pereščepina usw. im mittleren Dnjeper-Gebiet gehören, trotz sehr starkem byzantinischen Einflusse, in den Rahmen dieser Kultur, ebenso wie das Gräberfeld von Pastyrskoje. Nun hat Fettich ganz besonders den berühmten, aber in mitteleuropäischen Fachkreisen bis vor kurzem kaum berücksichtigten Silberschatzfund von Martinovka herangezogen und vergleicht ihn mit dem Fund von Čadavica, in Verbindung mit dem Silberschatzfund von Zalesie im galizischen Dnjestergebiet. Seine Vergleiche sind zweifellos richtig, nur die Träger dieser in pontischen Werkstätten hergestellten und unter byzantinischem Einfluss stehenden Silberarbeiten sind keine türkischen Völker, bzw. Kutriguren, sondern jene slawischen Volksstämme, deren Stammesverband unter der Führung der Anten stand.

Ohne hier auf nähere historische Einzelheiten einzugehen, sei nur allgemein bemerkt, dass dieser Stammesverband der Anten von Dnjeper bis zur unteren Donau und weiter über den Dnjester und die Weichsel bis ungefähr zur Oder reichte und durch den Awarensturm stark erschüttert wurde. Als ein Zentrum der Anten zur Zeit der Kämpfe mit den AWAREN und Kutriguren im VI. Jrh. gilt das Gebiet um den Bug, wo der antische Stamm der Dudleben sass. In enger Verbindung mit diesen waren die Kroaten, ebenfalls ein antisch-slawischer Stamm. Der Name der Anten verschwindet im byzantinischen Schrifttum eben zur Zeit der Slawenwanderungen vom Ende des VI. Jrh. bis in den Anfang des VII. Jrh. In diesen zeitlichen Rahmen gehört auch die Landnahme der Kroaten, bzw. die Besiedlung ihrer heutigen Wohnsitze auf der Balkanhalbinsel, im Zusammenhang mit den Wande-

rungen der übrigen Südslawen. Die sog. Weissen Kroaten in Galizien sind vom Stammesverband der Anten nicht zu trennen, besonders vom Standpunkte aus, den die letzte Arbeit des Historikers Barada vertritt (welche übrigens in der hier vorliegenden Zeitschrift erschienen ist). Darin wird neuerdings die Landnahme der Kroaten behandelt, die ursprünglich als ein Stamm im Stammesverbande der Anten zu betrachten sind und deren Diaspora die Awaren verursacht haben. Weisskroatien ist noch später im X. Jrh. dem Geschichtsschreiber der südslawischen Landnahme, Kaiser Konstantin Porphyrogenetos, bekannt; zu seiner Zeit bestanden noch, ausser den Kroaten im Süden, zwischen dem Drau- und Sawe-Gebiet und der Adria, die Weissen Kroaten in Galizien, nebst den Kroaten in Böhmen und ausserdem Nestors »russische Kroaten« am Bug. Soweit die historisch-ethnographischen Zusammenhänge.

Die Fundverhältnisse der Silberfunde von Pastyrskoje, Martinovka, Zalesie, Čadavica u. s. w. sind nur in den oben angedeuteten Zusammenhängen richtig zu erfassen. Die Träger dieser Silberfunde waren viel eher slawische Stämme aus dem Stammesverband der Anten, als türkische Kutriguren, die man archäologisch, trotz der Bemühungen der ungarischen Archäologie, doch nicht einwandfrei sicherstellen kann. Der Silberfund von Čadavica ist pontischen Ursprungs, aber seine Träger waren antische Stämme, wahrscheinlich Kroaten, oder vielleicht auch Dudleben, im Rahmen der südslawischen Landnahme; letztere ist allerdings verbunden mit den Wanderungen der Awaren um die Wende des VI. und VII. Jrh., bzw. zur Zeit vom Falle Syrmiums bis zur Belagerung von Konstantinopel. Es sei nebstbei festgestellt, dass solche Silberfunde in den eigentlichen Awarengräbern der Keszthelykultur nicht vorkommen. Čadavica ist (ähnlich wie Maros Gamba und Cosovenii-de-Jos) noch ursprünglich in Verbindung mit pontischen Werkstätten, und man kann diesen Silberschmuck als den bisher bedeutendsten Fund aus der Zeit der südslawischen Landnahme betrachten. Der Fundort selbst müsste allerdings noch genauer untersucht werden.

Die hier publizierten gegossenen Ohrgehänge sind dagegen schon ein Erzeugnis heimischer donauländischer Werkstätten und gehören in die Zeitspanne von der Keszthelykultur bis in die Kultur von Bijelo Brdo, d. h. vom VII. bis in das XI. Jrh.